TLeB Fsl

Axess

Nummer 7 November 2002 · Årgång 1

Pris: 25 kr

KUNGL. BIBL.
2002-11-22
STOCKHOLM

TEMA: EU ur slag

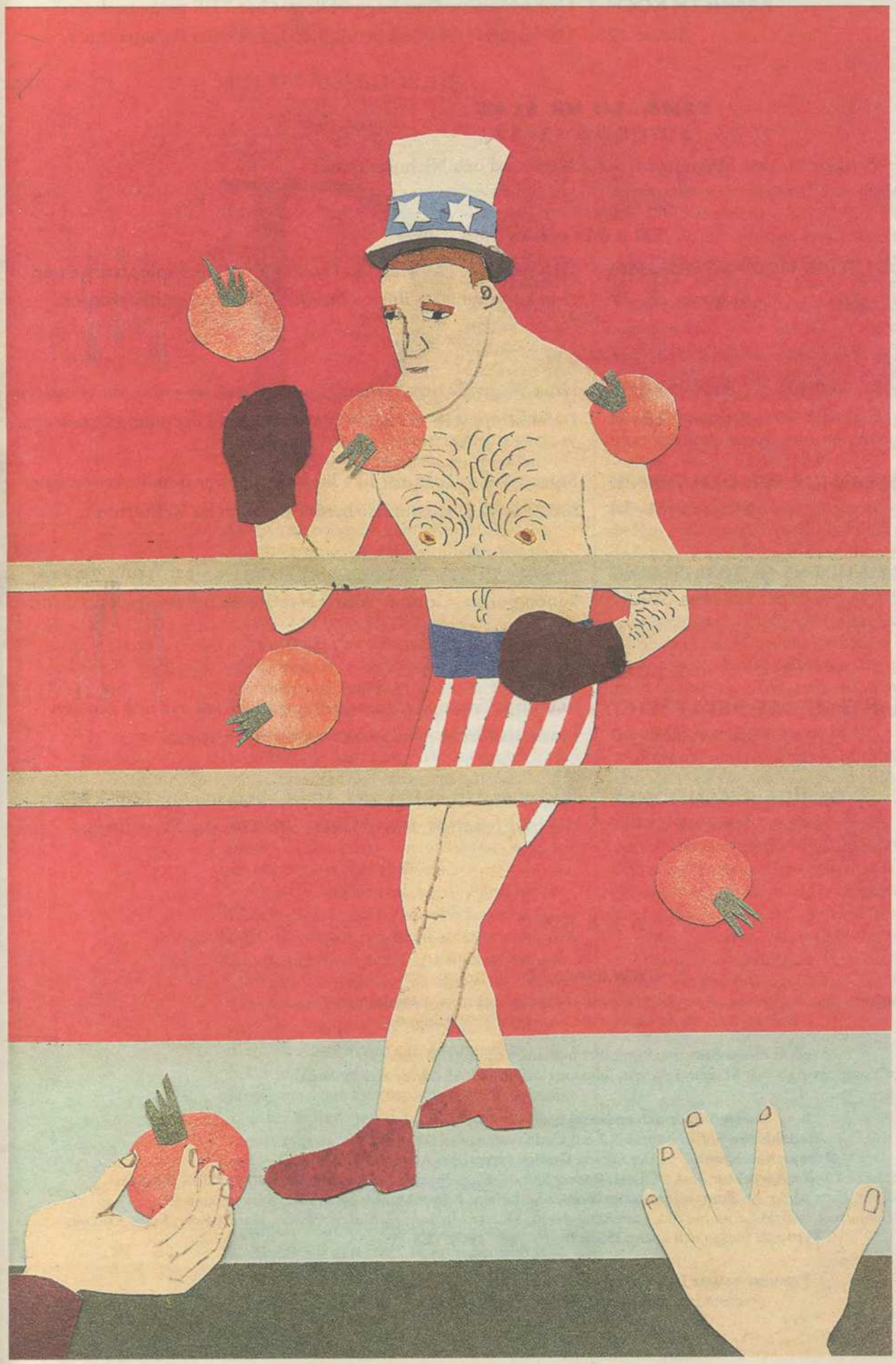

Europa har stagnerat på hemmaplan. EU och USA kan inte längre tävla i samma viktklass. Men i ansträngningarna att skapa ett kraftfullt Europa betraktas ett dynamiskt USA inte som en förebild, utan som en rival. SID 13

FRIZON/SID 28

En ny renässans

Kravet på sanning hjälpte till att fälla kommunistregimerna i Östeuropa. Enligt Nina Witoszek och Andrew Brennan var detta en återgång till renässansideal med bärkraft ännu i dag.

RECENSION/SID 38

Utvecklat psyke

Darwin vågade aldrig offentliggöra sina idéer om det mänskliga psyket och evolutionen. I Steven Pinkers nya bok faller denna sista bastion mot evolutionsteorin.

PRO/KONTRA

ÄR DET RÄTT ATT INTERVENERA I IRAK? Sidorna 8–9 | Ann-Sofie Dahl argumenterar för och Wilhelm Agrell mot att omvärlden skall starta ett krig mot Saddam Husseins Irak.

UTBLICK

COLUMBUS LYCKADES DÄRFÖR ATT HAN HADE FEL Sidorna 10–11 | För femhundra år sedan upptäckte Columbus Centralamerika. Nathan Shachar berättar om ett dyrt men fruktbart misstag.

POESI

KENNETH KOCH Sidan 12 | Ur hans senaste samling publiceras här "Till psykoanalysen" i tolkning av Michael Economou och Vasilis Papageorgiou.

TEMA: EU UR SLAG
SIDORNA 13–24

Artiklar av Lars Magnusson, Sofia Nerbrand och Nicholas Fraser.

TRADITION

KÄTTERSKT TÄNKANDE I STRID MED MATERIALISM Sidorna 25–27 | Den tjeckiske filosofen Jan Patočka var en Sokrates, vars kamp med kommunistregimen kommit att överskugga hans filosofi.

FRIZON

SANNINGENS ÅTERKOMST GER EN NY RENÄSSANS Sidorna 28–31 | Nina Witoszek och Andrew Brennan är en ny renässans på spåren. Den har uppstått ur medborgarrörelserna i det gamla Östeuropa.

RESA I GRÄNSLANDET MELLAN KULTUR OCH TEKNIK Sidorna 31–34 | Silicon Valley är minst lika livskraftigt efter dotcomkrisen som före. Patrik Svensson har besökt det digitala Kalifornien.

EN FÖRETRÄDARE FÖR DÅTIDENS GLOBALISERING Sidorna 35–37 | I svensk historieskrivning anses Louis De Geer främst vara en kanongjutare. Gunnar Wetterberg ser en inflytelserik finansman.

RECENSIONER

EVOLUTIONSTEORIN HAR INTAGIT DET SISTA FÄSTET Sidorna 38–40 | Staffan Ulfstrand recenserar Steven Pinkers nya bok om den moderna förnekelsen av den mänskliga naturen.

ÖVRIGA RECENSIONER Sidorna 41–47 | Böcker av Arthur Herman, André Glucksmann, Tomaz Mastnak, Michael Ignatieff, David Zweig och Theodor W. Adorno.

AXESS

www.axess.se

Postadress: Box 2143, 103 14 Stockholm **e-post:** redaktionen@axess.se **telefon:** 08-791 52 50
Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material.

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap
och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans
Redaktörer: Sofia Nerbrand, Emil Uddhammar, Erik Wallrup
Researchassistent: Una Gustafsson **Grafisk form:** Lars Andersson
Redigering: Lotta Brandt, Lena Ländin **Korrektur:** Karin Olsson **Repro:** Samuel Elers-Svensson **Omslagsillustration:** Claes Jurander
Verkställande direktör: Kurt Almqvist **Ekonomiansvarig:** Monica Söderberg **Administrativ controller:** Susann Ronvall
Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Sigfrid Leijonhufvud, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Joanna Rose, Lynn Åkesson
Typsnitt: Indigo och Esans **ISSN:** 1651-0941 **Tryck:** VLT Press

Prenumeration: Helår 9 nr kostar 200 kr via www.axess.se,
prenumeration@axess.se eller tel 031-743 99 05

Europa kunde före första världskriget liknas vid ett stolt torn. Så är det inte längre. Européerna saknar i dag självförtroende och övertygelse. EU har förlorat sitt ursprungliga berättigande och behöver en ny bärande idé.

KAY GLANS
kay.glans@axess.se

Den amerikanska historikern Barbara W. Tuchman karaktäriserade den europeiska civilisationen före första världskriget som ”det stolta tornet”. Dess invånare kännetecknades, jämfört med senare européer, av ”större självtillit, större säkerhet, större optimism, [...] mera obekymrat välstånd [...] större orättvisor och hyckleri, större fattigdom och nöd, större känslosamhet och falsk sentimentalitet, mindre fördragsamhet med medelmåttorna [...] större livsglädje.”

Beteckningen ”det stolta tornet” fångar också ett drag av hybris. Den tidens européer kunde inte tänka sig att de snart skulle kastas in i ett krig som, med Tuchmans ord, skulle ligga som en brandgata i seklet, särskiljande två epoker. Utan det första världskriget skulle sannolikt inte det andra ha ägt rum; numera talar man ofta om det trettioettåriga kriget. Med det kalla krigets slut har brandgatan åter blivit bevuxen och på en del sätt börjar Europa likna den kontinent det var före förödelsen.

Är det också ett stolt torn? Förvisso är EU ett projekt utan historisk motsvarighet. I den meningen är det ett stolt projekt, och kanske kan man också ana hybris. Bygger man inte för högt och på alltför lös grund? Till det kalla krigets era hörde en tro på framåtskridandet, att man kunde lämna det förflutna bakom sig. Men som det heter i filmen *Magnolia*: ”Du må vara färdig med det förflutna, men det förflutna är inte färdigt med dig.” De nationella identiteterna har visat sig livskraftigare än vad man antagit, och geopolitikens spöke hemsöker nu Europa. Tyskland, till exempel, är i dag inte samma militariserade samhälle som före första världskriget, men ändå gör sig den starka gravitationen från tyskarna påmind, inte minst i samband med EU:s östutvidgning, för med den integreras ett traditionellt tyskt intresseområde i unionen.

Men dagens Europa är inte ett stolt torn i bemärkelsen att det är fyllt av självförtroende och övertygelse. Det är snarast räddhågset och villrådigt inför framtiden. EU:s ursprungliga freds- och försoningsprojekt ter sig i dag mindre relevant och välfärdsstaten, som varit grundläggande för den politiska legitimiteten, är nu hårt ansatt av den globala ekonomins villkor. Europa, om det skall kunna engagera oss framöver, behöver en ny bärande idé.

”Det stolta tornet” för i dag i stället tankarna till USA, som har ett mycket större mått av självförtroende och optimism. Det är den enda kvarvarande supermakten och dess militära övertag tilltar. I mycket av kritiken mot USA:s krig mot terrorn döljer sig en europeisk felinlärning; man har blivit så självkritisk efter det nationalsocialistiska barbariet att man inte gärna medger att liknande totalitära rörelser kan uppstå i andra kulturer. Att se terrorismen som en reaktion på orättvisor är en följd av modernismens optimism och den därmed sammanhängande oförmågan att se destruktivitet som annat än reaktion.

Men det finns naturligtvis stora risker med en sådan militär överlägsenhet som den amerikanska. Den formar inte minst på sikt mentaliteten. Makt korrumperar, även militär makt. Att det inte finns någon som kan stå emot kan förleda till en övertro på militära lösningar. Hur Europa skulle kunna göra sig gällande som en balanserande mer än rivaliserande makt är inte lätt att säga.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Högt och lågt i tv-nyheterna

PRESENTATIONSTEKNIK. Nyhetssändningarna i tv är ett skådespel där aktörerna har tydliga, välrepeterade roller, skriver Helen Andersson i sin nyutkomna avhandling *TV:s nyhetsproduktion som interaktion* (Institutionen för Nordiska språk, Uppsala universitet). För att locka dagens kräsna och lättuttråkade tv-tittare krävs mer sofistikerade metoder än 1960-talets uppstyltade monologer. Med begripligheet och underhållning som målsättning har dialogiseringen ökat i nyhetsprogrammen. Det samtalas mellan kolleger i en gemytlig och skämtsam ton. Tydligast märks detta i TV4: s *Nyheterna*, men även SVT: s *Aktuellt* har nyligen övergått till en mer informell framtoning.

De olika nyhetsinslagen kräver sin särskilda rollprestation. Ekonominyheterna framförs med ett neutralt allvar och uppläsningen tillåts ha en "innantill"-karaktär. Vid tragiska nyheter kräver tittarna ett empatiskt intryck från programledaren. Tempot sänks, rösten dämpas, blicken tittar allvarligt in i kameran och kroppen och ansiktet stelnar till. I det avslutande inslaget brukar det hållas en gladare ton. I *Aktuellts* policy står det att avslutningsnyheten bör vara lite uppfriskande: "Gärna glitter, särskilt torsdag och fredag". När lamporna slutligen släcks kikar vi in bakom kulisserna. På *Nyheterna* har de roligt och skrattar medan redaktionen på *Aktuellt* visar mer försiktiga leenden och småpratar. RED.

Civil aktivism för att nå offentlig makt

Troende och ateister, konservativa och libertarianer går till gemensam aktion för att nå mer frihet från staten.

PETER ELMLUND
Projektledare Urban City Research

Nätet lever, tro inte annat. Den fria, intressestyrda kommunikationen driver på den akademiska forskningen, den tekniska utvecklingen och den politiska debatten. Den stärker positionerna för alternativen till majoritetens ordning – på gott och ont.

Om amerikanen Jason Sorens står för det goda eller onda får historien utvisa. Den blott 25-årige doktoranden i statsvetenskap vid Yale university har i alla händelser rönt stor uppmärksamhet i höst, för sin minst sagt utmanande och samtidigt genomtänkta frihetliga aktivism.

Under parollen *The Free State Project* (www.freestateproject.org) försöker han samla 20 000 libertarianer, antistatliga konservativa och klassiska liberaler i akt och mening att ta den politiska kontrollen över en amerikansk delstat. Målet är att minska det statliga inflytandet till ett minimum och öka den personliga friheten så mycket som möjligt. Bland annat vill de privatisera skolan och avkriminalisera droger, vapeninnehav och prostitution. De hyllar principen att individen själv är ansvarig för sina handlingar – så länge hon inte skadar andra bör hon få agera som hon vill.

Antalet försvurna kan förefalla litet, men det ligger en noggrann politisk kalkyl bakom strategin. I det amerikanska valsystemet har 20 000 frihetliga aktivister en god chans att påverka valutgången i delstater med färre än en och en halv miljon invånare eller i delstater där det spenderas mindre än tio miljoner dollar under en kampanjperiod. Förutsättningen, hävdar analytikerna i *The Free State Project*, är att delstaten har en profilerad ursprungsbefolkning, som regelmässigt är skeptisk mot centralmakter, oberoende av statligt stöd samt har en god arbetsmarknad och en myckenhet privatägd mark.

Tio delstater med ett befolkningsantal under en och en halv miljon har valts ut som lämpliga för ett övertagande: New Hampshire, Vermont, Maine, Delaware, Alaska, Idaho, Montana, North och South Dakota samt Wyoming. Av dessa anses New Hampshire, Wyoming, Delaware och Alaska bäst lämpade.

Listan är i sig ett utmärkt exempel på en effektiv PR-kampanj. Tidningarna i de utpekade delstaterna kan inte låta bli att bereda utrymme för diskussioner om det tänkta maktövertagandet och eftersom dessa stater har frihetliga tendenser – det är ju därför de är utvalda – ökar antalet medlemmar snabbt. I början av oktober fanns det drygt 1 200 medlemmar. Målet är att nå 5 000 om ett år och att öka till 20 000 år 2006.

Les extrêmes se touchent. Jason Sorens, som är en djupt troende kristen, har grundat *The Free State Project* tillsammans med Robert Vroman, som är en lika övertygad ateist. De är emellertid inga galenpannor. De har samlat mycket kompetens omkring sig och utsikterna att åtminstone påverka politiken kraftigt i någon delstat ser hyggliga ut. Vad blir majoritetens motdrag?

***Homo urbanis* har tagit över.** Det nya livet i staden frammanade en genetisk anpassning hos stenåldersmänniskan, menar Howard Bloom.
Foto: James W. Porter/Corbis/Scanpix

Människans hjärna har utvecklats

EVOLUTIONSPSYKOLOGI. Inom evolutionspsykologin antas det att mänsklighetens instinktiva beteenden formades i vårt genom under den jägaresamlarperiod som varade i två och en halv miljon år och som avslutades för 10 000 år sedan, när Jerikos stadsmurar började resas. Vi påstås vara stenåldershjärnor i en modern civilisation.

Att hänvisa till stenåldersgener har i dag blivit en populär ursäkt när man vill bete sig ociviliserat. Onödigt våld förklaras med den uråldriga instinkten att försvara stammen. Kvinnoförtryck försvaras med hänvisning till kvinnans naturliga omvårdande roll i hemmet (läs: grottan), dit mannen släpar bytet. Även lättja kan lätt försvaras. Det är känt att stenåldersmänniskan endast arbetade två timmar per dag, hur ska då vi kunna lämna tevesoffan? Min namne Unabombaren (mindre känd som Theodore Kazcynski) drog förödande slutsatser av denna idétradition. Han ursäktade sina dåd med följande uttalande: "De sociala och psykologiska problemen i det moderna samhället beror enligt min mening på att samhället kräver att människor ska leva under förhållanden som skiljer sig radikalt från dem när den mänskliga rasen utvecklades."

Har då människan inte utvecklat sina gener under de 400 generationer som förlöpt sedan de första människorna urbaniserades? Jo, menar Howard Bloom, grundare av *International Paleopsychology Project* i tidskriften *New Ideas in Psychology*. Praxis har hittills varit att hävda att evolutionära förändringar sker mycket

Samtidsberättelser blir historia direkt

MUNTLIG HISTORIA. Historien är inte det som hänt, utan det historiker gör av det förflutna och därför är det inte så konstigt att muntlig historia – *oral history* – har blivit en trend. I Sverige är det främst etnologer som tagit detta till sig, men i anglosaxiska länder har *oral history* blivit en rörelse som påminner om gräv-där-du-står. Genom att själv skapa källor blir historikerna herrar över historien, och till skillnad från klassisk akademisk historia påstås *oral history* vara mer demokratisk, mindre uteslutande samt mer öppen för alternativa tolkningar och så kallat vanligt folks historieskrivning.

I septembernumret av *The Journal of American History* är *oral history* ett bitema och en av artiklarna tar upp erfarenheterna av *The September 11th, 2001, Oral History Narrative and Memory Project*, som startade redan dagarna efter attacken med syftet att intervjua människor om deras upplevelser av terrorattacken och om hur den påverkade historien.

Till skillnad från intervjuer med offer för Förintelsen och andra liknande *oral history*-projekt, var det inte bara de som faktiskt upplevt attacken som intervjuades, utan även andra New York-bor. Framför allt var terrorattackerna den 11 september och efterföljande skeenden något som fortfarande hände – historien var inte slut utan pågick, och pågår, samtidigt med projektet. Mary Marshall Clark som redogör för erfarenheterna efter ett år framhåller att utmaningen var just att intervjuerna gjordes innan analyserna av händelserna var färdiga eller ens påbörjade. Man tog fasta på folks upplevelser av historien innan den blivit historia.

I pressen jämfördes händelserna med bombningarna av Pearl Harbor, men flera av de intervjuade pekade snarare på Titanics undergång som en historisk referens. Tvillingtornen ansågs liksom Titanic oförstörbara och representerade på flera sätt Amerika och amerikansk modernitet. Men framför allt berättade många av de intervjuade om trauman i samband med attacken, även de som inte var på plats eller ens kände någon som drabbades, vittnade om en svår chock och det var först i och med intervjuerna som de fick tillfälle att berätta om sina upplevelser. Traumat rörde inte bara händelserna kring World Trade Center, utan upplevelsen av att hela staden och stadslivet hade förändrats. Inte minst beskrev många med arabiskt ursprung dubbla påfrestningar eftersom de efter attacken kände sig utpekade som fiender.

Efter ett år konstaterar dock Marshall Clark att projektets historiska värde kan diskuteras. Vems minnen är det som nedtecknas och hur fungerar minnet vid trauman? Det är inte självklart sanningen man minns. Samtidigt är det uppenbart att händelserna påverkade de flesta New York-bor och för alltid förändrade deras sätt att se på världen – och det är intressant i sig. På så sätt har projektets kanske viktigaste uppgift blivit just terapeutisk och helande, snarare än historiskt analyserande.

JENNY BJÖRKMAN

efter stadens betingelser

långsamt, över hundratusentals eller miljoner år. Men nu hörs forskarröster som menar att förändringar kan ske mycket snabbare. Genetikern Neil Howell från University of Texas hävdar att mänskligt mitokondrie-DNA ibland gör adaptiva förändringar på bara en eller ett par generationer. Bevisen för människan är inte klara, men exemplen från djurriket är häpnadsväckande.

En svärm myggor flyttade vid det förra sekelskiftet ner i Londons tunnelbana. Stammens genuppsättning hade 1998 ändrats så kraftigt att den inte längre kunde para sig med sina släktingar ovan jord. Myggorna hade alltså bildat en ny art på mindre än 100 år. Ett annat exempel är den samling guppies som bytte färg på sina fläckar på fem månader. När omständigheterna för en art kraftigt förändras är det alltså sannolikt att den snabbt anpassar sig genetiskt.

Howard Bloom menar att det nya livet i staden innebar just en sådan kraftig förändring för stenåldersmänniskan. I staden premierades förmåga till samarbete, självbehärskning och förmågan att leda eller lyda. Stadsmänniskan hade större chanser att överleva genom att staden var överlägsen militärt, gav skydd mot naturkatastrofer och hade god tillgång på mat genom nya handelsmöjligheter. Bloom anser att den nya *homo urbanis* konkurrerade ut den gamla *homo tribalis* och utvecklade sin hjärna till att passa den nya civilisationen. Kanske är det dags för *homo urbanis* att sluta skylla på sina gamla släktingars gener?

UNA GUSTAFSSON

Styr Gud eller evolutionen? Här är Gud avbildad på en bulgarisk fresk från 1800-talet. Foto: Corbis/Scanpix

Spänning mellan tro och vetande

LIVETS MENING. Biologin söker inte svar hos teologin. Teologer, däremot, har ofta fått omformulera eller revidera sin lära när biologer presenterat nya rön. Nyligen inbjöd Sigtunastiftelsen tillsammans med *Agora for biosystems* (en organisation med uppgift att bygga broar mellan just naturvetenskap och humaniora) till ett symposium med rubriken "Biologi och livsåskådning".

Hur bevisas egentligen att livet saknar ändamål? Medan de gulnade höstlöven seglade mot den kalla, våta marken utanför fönstren höjdes temperaturen i salen. Församlade teologer och troende var inte nådiga mottagare av Birgitta Tullbergs slutsats. Professorn i zoologisk evolutionsteori fick retirera till "sannolikhet". Men även om livet, enligt denna sannolikhet, saknar ändamål har det däremot ett stort värde, enligt Birgitta Tullberg; vi strävar efter att överleva och föröka oss.

Åhörarna som även lyssnat till föregående talare, religionsfilosofen Mikael Strandberg, hade redan tagit del av teorier som hävdar att etik är en illusion som våra gener prackat på oss för att få oss att samarbeta. Det är om inte ett evangelium, så åtminstone ett "statement" enligt scientismen, läran som tror sig inom kort kunna besvara alla existentiella och moraliska frågor.

Hans Liljenström, professor i biometri, tillika aktiv medlem av Agora for biosystems, försökte tona ned tidens fixering vid gener och belysa skillnaden mellan människa och djur genom att beskriva människohjärnan, "det mest komplexa systemet i universum". Därmed kom han fram till det som möjligen är de båda disciplinernas gemensamma kärna och gåta: människans tids- och jagupplevelse, det reflexiva självmedvetandet. Vad är det som både får oss att inse begränsningen av livet och gör det möjligt för oss att relatera oss själva till andra – och visa empati och altruism?

Den behövs som stöd för den moderna biologin – etiskt och moraliskt tänkande är nödvändigt för att vi skall kunna handskas med allt levande, framhöll Hans Liljenström. Vårt självmedvetande måste också vara drivkraften bakom människans strävan att tolka verkligheten utifrån ett eget hopp. Hoppet om lycka, eller evigt liv? Den slutsatsen gav Philip Geister, direktor vid Newmaninstitutet i Uppsala, åt publiken.

Till och med de mest hängivna tvivlarna ingavs ett visst hopp i fysikern Håkan Snellmans parallellförklaring till den härskande evolutionsläran:

– Vad är det som säger att det är de starka, de mest lämpade, som överlevt under årtusendena? Kan det inte lika väl vara de troende som en Gud hållit sin hand över?

Någonting finns mellan det andliga sökandet och naturvetenskapen, vilket neurologen Stefan Einhorn påpekade.

– Visst kan naturvetenskapen hämta något ur teologin. Den har ju hävdat att världen är skapat ur intet, vilket vetenskapen senare verifierat. Varför inte se teologin som en hypotesgenerator?

BEATA ARNBORG

Institutioner spelar roll för demokratisering

TRANSITION. Forskningen om demokrati och utveckling drabbas, likt det mesta, av konjunkturcykler eller modetrender. För några år sedan talades mycket om "transition", och i en inflytelserik bok, *Transitions from Authoritarian Rule (1986)*, skrev Guillermo O'Donnell och Philippe Schmitter om att många länder höll på att genomgå en förvandling till demokrati. Nu blev det inte riktigt så bra som många på den tiden hoppades eller ansåg. I flera länder i framför allt Östeuropa och Afrika hölls visserligen på många håll allmänna val, men strax därefter tog en nästan lika hård eller hårdare auktoritär regim vid igen. Nigeria, Togo, Sierra Leone, Zimbabwe, Indonesien och Vitryssland är bara några exempel.

Thomas Carothers vid Carnegiestiftelsen i Washington menar i artikeln "The end of the transition paradigm" i *Journal of Democracy* (1, 2002) att de antaganden som transitionsforskarna utgick ifrån grundligt har vederlagts. Själva termen transition antydde att dessa länder var på väg från ett auktoritärt styre till demokrati, men det har visat sig vara en blå dunst. Det andra antagandet om att dessa länder skulle genomgå en trestegsprocess – öppning, genombrott och konsolidering – har inte heller besannats.

Den tredje tesen var att genomförande av val var avgörande för att länderna skulle bli demokratiska i framtiden. Så visade sig inte heller vara fallet. Den fjärde uppfattningen var att de underliggande kulturella och institutionella faktorerna i ett land inte är avgörande för en framtida demokrati. Man antog att demokrati skulle etableras lika smidigt i Mongoliet, Albanien och Mauretanien. Allt som behövdes var att den politiska eliten blev övertygad om demokratins förträfflighet.

För det femte, skriver Carothers, antog man inom transitionsparadigmet att alla de länder som under början av 1990-talet syntes gå i demokratisk riktning, gjorde det på basen av enhetliga och välfungerande statsbildningar som var förberedda på de nya demokratiska institutionerna.

Den förre världsbanksekonomen William Easterly har tillsammans med Ross Levine vid University of Minnesota räknat på de grundläggande institutionernas betydelse för utveckling i en artikel, vars resultat redovisas i *The Economist* (5–11 oktober 2002). I en jämförelse mellan institutionell stabilitet, klimat och den politik som de styrande (demokrater eller ej) valt att följa, framgår det att de två senare faktorerna spelar mycket liten roll, medan institutioner betyder i stort sett allt. Även om de styrande försöker hålla inflationen under kontroll, balansera budgeten och styra räntan klokt, spelar detta försvinnande liten roll jämfört med stabil och välfungerande infrastruktur, rättsväsende och utbildning.

Forskningen har nu fått en mer realistisk inriktning. Att hålla ett allmänt val eller en folkomröstning kan vara bra, men det är långt ifrån tillräckligt för en övergång till robust demokrati och stark ekonomisk tillväxt. Kanske är det lärorikt att betrakta vårt eget land ur denna synvinkel. Val och omröstningar utgör en ganska liten del av samhällslivet. Den mesta tiden går till organisation, samarbete och arbete i de strukturer som forskarna nu kallar för institutioner. Demokratin är central, men ändå bara en bland flera viktiga faktorer.

Nu säger många bedömare, att ett relativt stabilt och välfungerande land som exempelvis Uganda inte bör pressas till flerpartisystem i första hand, utan i stället stabilisera sina grundläggande institutioner. Hittills har många fri- och rättigheter respekterats bättre i Uganda än i flera andra afrikanska länder. Den indiska köpmannaklass som drevs ut av Idi Amin, men som stod för en viktig del av landets ekonomiska infrastruktur, bjuds nu tillbaka av president Museveni. Demokratiska strukturer kan sedan byggas inom ramen för det styrande partiet, sägs det. Men vänta nu – det var väl så man sade på 1970-talet om Nyerere och Tanzania ...

Vem har sagt att samhällsvetenskapen alltid är kumulativ?

EMIL UDDHAMMAR

Ett intellektuellt samtal mellan författare och läsare

STJÄRNSKRIBENT. För något år sedan gjorde jag en jämförande studie mellan debattsidan i *Dagens Nyheter* och den i *El País*, den tidning i Spanien som i tendens och spridning snarast motsvarar *Dagens Nyheter*. Båda tidningarna representerar den viktigaste mötesplatsen för offentlig debatt i respektive land. Skillnaderna mellan de båda debattsidorna var fler än jag trott när jag inledde undersökningen. Skribenterna i *Dagens Nyheter* publiceras ofta i egenskap av representanter för en organisation eller ett parti. Det förekommer också anmärkningsvärt många artiklar undertecknade av flera personer. Antalet rent partipolitiska artiklar är många.

I *El País* är skribenterna nästan aldrig organisationsföreträdare med ett politiskt budskap. Det förekommer praktiskt taget inga artiklar signerade av mer än en person, och debattörerna är ofta professorer i filosofi, statsvetenskap eller sociologi eller skönlitterära författare. Innehållet utmärks mer av intellektuell analys än av faktaredovisning eller uppmaning till omedelbar politisk handling. Litterär stil värderas högt.

Inflytelserik profil. Författaren Mario Vargas Llosa är en av den spanskspråkiga världens viktigaste skribenter.

Foto: Julio Munoz/Pressens bild

El País har ett par stjärnskribenter knutna till sig, av vilka de viktigaste är filosofen Fernando Savater och den peruansk-spanske skönlitteräre författaren och essäisten Mario Vargas Llosa. Av alla medarbetarna är Vargas Llosa den som publicerar flest artiklar på denna den spanskspråkiga världens viktigaste debattsida. Sedan många år skriver han en artikel varannan vecka för *El País*, och tidningen brukar publicera dem på söndagar för att dra läsare till söndagsnumret. Hans artiklar har ofta en likartad uppläggning. De börjar ofta med en personlig anekdot från en resa eller ett möte med någon intressant person. Sedan kommer ett resonerande parti, kanske i samband med en bok han just läst. Slutligen finns en ofta humoristisk anknytning till början.

Vargas Llosa har just nu publicerat en volym med ett urval av de här artiklarna, *El lenguaje de la pasión* (Ed. *El País* 2002). Det är en samling som kan läggas till flera tidigare volymer med artiklar. Vargas Llosa imponerar åter genom sin bredd. Han skriver om abortlagstiftning och kvinnlig omskärelse, om Vermeer och Monet, om Naipaul och en okänd engelsk författarinna av romantiska berättelser, om Nelson Mandela, Hugo Chávez och Fidel Castro, om invandring och om karnevalen i Rio. Det som håller ihop texterna är förstås att han är en välkänd person och att många av läsarna har följt hans utveckling. En artikel blir på så sätt en fortsättning av ett samtal mellan författare och läsare, ett samtal som för Vargas Llosas del påbörjades för snart fyrtio år sedan, när han slog igenom med *Staden och hundarna*, den första stora romanen i den latinamerikanska boomen. Vargas Llosa kan använda första person singular utan några förklaringar, samtidigt som de personliga anekdoterna och självironin innebär ett närmande mellan honom och läsaren.

Vad beror hans ställning i den intellektuella världen på? Han kombinerar en personlig och mycket medveten stil med ett brett intresse för olika livsuttryck som hans djupa intresse för all slags konst, kunskap om olika kultursfärer – inte bara de spanskspråkiga – samt självständiga ställningstaganden. Självständigheten är kanske det allra mest utmärkande. När det gäller vissa av de andra medarbetarna på debattsidan i *El País* vet den vane läsaren i förväg vad artikeln kommer att handla om och vilken tes som kommer att drivas, men Vargas Llosa skriver om så skilda ämnen att läsaren i regel inte kan gissa i förväg vilken artikelns huvudpoäng kommer att vara.

Det säger något om hans ställning och hans självständighet att han lyckas med konststycket att inte bara kunna framföra andra åsikter än de som vanligen kommer till tals i *El País* utan att han också verkar vara det namn som drar flest läsare. Tidningen räknar dessutom med att hans artiklar kan komma att säljas vidare, vilket framgår av att det vid just hans namn står ett påpekande om copyright. Det är svårt att se att vi i Sverige skulle ha någon person av samma kaliber som Vargas Llosa på våra debattsidor.

INGER ENKVIST
Professor i spanska vid Lunds universitet

Staten bör kompensera för det som ligger utanför vår makt

RÄTTVISA. Det har hänt en hel del inom forskningen kring rättvis fördelning sedan John Rawls skrev sitt berömda verk *A Theory of Justice* 1971. En av de viktigaste frågorna i diskussionen har varit i vilken mån individer själva kan göras ansvariga för den egna situationen. En möjlig lösning, vilken också utgör en syntes av de senaste tre decenniernas debatt, har presenterats av professor John E. Roemer vid Yale University. Roemers bidrag till forskningen är välkomna, då de dels skapar en länk mellan filosofin och nationalekonomin, dels levererar konkreta definitioner på jämlikhet vilka relativt lätt kan analyseras empiriskt. Roemers modell är enkel: staten ska kompensera för de yttre omständigheter individen inte själv rår över, men inte för skillnader mellan människor som endast är ett resultat av skilda preferenser.

Alla skall hänga med. För att amerikanska skolbarn skall få lika möjligheter bör staten satsa tre till fyra gånger mer resurser än i dag på de lågutbildades barn. Foto: Corbis/Scanpix

Teorin är dock mer radikal än det kan tyckas, då Roemer beaktar det faktum att även preferenser påverkas av yttre omständigheter utanför individens kontroll. En invandrarkvinna med arbetarklassbakgrund som lyckas ta sig in på universitetet har gjort en större ansträngning än en svensk medelklassyngling, och bör således belönas därefter.

När Roemer tillämpar sin modell på det amerikanska skolsystemet, kommer han fram till att staten, för att skapa lika möjligheter för alla, borde satsa tre till fyra gånger mer resurser på elever med lågutbildade föräldrar. Om även ras inkluderas som indelningskriterium stiger kvoten mellan högsta och lägsta gruppen ytterligare.

I en nyligen genomförd studie (*Social Choice and Welfare*, 2002, vol. 19) analyseras vilka implikationer Roemers teori skulle få för skattesystemen i en rad västländer. I detta fall används intelligenskvot som en kategoriseringsvariabel vid sidan av föräldrarnas utbildningsnivå. Resultaten förvånar. För att uppnå "equality of opportunity" skulle man i USA behöva höja marginalskatten till 72 procent, medan den i Sverige skulle behöva sänkas till 26 procent. Man får anta att denna slutsats – att Sverige och USA i praktiken borde byta skattesystem – är lika ovälkommen inom det politiska etablissemanget på båda sidor om Atlanten.

MARTIN KARLSSON
Doktorand vid European University Institute i Florens

Internet på kinesiska

OTRENDIGT. Den som tröttnat på mjäkig liberal öppenhet på nätet och vill ha litet tuggmotstånd rekommenderas Kinas officiella nyhetsbyrå *Xinhua News Agencys* engelskspråkiga hemsida. Den har lika flashig estetik som vilken annan sajt som helst, men här hittar du längst ned till höger en liten svart ruta som länkar till "Condemn the Falun Gong Movement", bredvid rutan "China joins WTO". Överst en röd banner för "16th Communist Party of China's National Congress". Under "Kulturnytt" i spalten till vänster fanns i mitten av oktober att läsa "How to regulate the Internet cafés in Beijing". En garanterat otrendig hemsida: www.xinhua.org/ english/ index.htm

RED.

Läsarbrev: Den stoiske vise känner inte det onda och har följaktligen inte något att uthärda

Lorenzo Casini
Doktorand i filosofi vid Uppsala universitet

Antikens genomgripande betydelse för den västerländska självförståelsen lär ingen bestrida. Därför var det mycket glädjande att upptäcka att temablocket i Axess nummer 6 ägnas åt stoicismen. Att de tre artiklarna dessutom utgör tre sakkunniga och tankeväckande bidrag som belyser olika aspekter av denna viktiga tankeströmning gör naturligtvis inte saken sämre. Den bild av stoicismen som läggs fram är emellertid något otillfredsställande i vissa avseenden.

Samtliga bidrag ansluter sig nämligen till den vedertagna bilden av den stoiska etiken, där två centrala föreställningar är att stoikerna skulle ha förnekat känslolivet samt manat till underkastelse och resignation. Skribenterna återkommer ständigt till stoikernas "envetna förnekelse av känslorna" och deras "fientlighet [...] till känslolivet i allmänhet". Man kan emellertid fråga sig om inte denna karaktärisering är något missvisande. Kan man verkligen utan vidare likställa det som stoikerna kallade för passioner (*pathê*) med det vi kallar känslor?

I stället för att – i likhet med Platon eller Aristoteles – betrakta känslor som resultatet av en odisciplinerad kraft i själen som stör förnuftets egentliga funktion, hävdade stoikerna att de mänskliga affekternas kvalitet beror enbart på förnuftet. Följaktligen definierade de passioner (*pathê*) som falska omdömen eller resultatet av falska omdömen. De skilde mellan fyra olika typer av passioner beroende på vilken typ av föreställning som framkallar dem: lust (*hêdonê*) och begär (*epithumia*) är resultatet av ett samtycke till den falska föreställningen om ett föreliggande respektive framtida gott; olust (*lupê*) och rädsla (*phobos*) är resultatet av ett samtycke till den falska föreställningen om ett föreliggande respektive framtida ont. Om man tar i beaktande den tekniska karaktär som begreppet "passioner" (*pathos*) har i den stoiska moralpsykologin, blir det alltså tydligt att man inte utan vidare kan likställa dessa själsliga rörelser med känslor i största allmänhet.

Eftersom passioner är kausalt beroende av falska omdömen och inte kan uppstå utan vårt samtycke, består stoikernas moraliska träning i ett fostrande av förnuftet, att skilja gott och ont från det som är likgiltigt i moraliskt avseende. Det ideala utfallet av detta förfarande är frihet från passioner (*apatheia*), ett tillstånd av dygd och lycka som kännetecknar den vises fullkomligt rationella liv. Detta tillstånd innebär emellertid inte någon känslolöshet. Stoikerna tillerkände tvärtom den vise de känslor som karaktäriseras av att man tillskriver något predikaten "gott" eller "ont" på ett riktigt sätt. De kallade dessa känslor för goda passioner (*eupatheiai*), och skilde mellan glädje (*chara*), önskan (*boulêsis*) och försiktighet (*eulabeia*), som de definierade som motsvarigheter till lust, begär och rädsla.

Varför fann då inte stoikerna någon rationell motsvarighet till olusten (*lupê*)? Det är en mycket viktig fråga och leder oss till en annan vanlig, men dock problematisk, uppfattning om den stoiska etiken, nämligen den om att stoicismen skulle handla om resignation och underkastelse. När den stoiske vise drabbas av det som vi skulle kalla en allvarlig sjukdom eller en svår förlust, så är det för denne inte alls fråga om att "hålla känslorna i schack" eller "låta själen bepansra sig och gå i försvarsställning för att tåla och härda ut". För hur skulle den stoiske vise, som genomskådat universums rationella struktur och insett att allt sker för det bästa, kunna se det som skett som något ont? Den stoiske vise kan helt enkelt inte ha föreställningen om ett föreliggande ont och följaktligen finns det inte heller något att uthärda.

Är det rätt av omvärlden att intervenera i Irak?

Pro

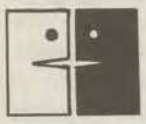

Ann-Sofie Dahl:
Saddam Hussein har tillgång till vedervärdiga vapen. Han har tidigare visat att han inte har några moraliska dubier mot att använda dem. Omvärlden, med USA i spetsen, borde ha som mål att få till stånd ett regimskifte i Bagdad.

Kontra

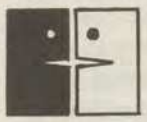

Wilhelm Agrell:
Ett amerikanskt krigsföretag av det slag som nu förbereds vore djupt olyckligt och ett oförsvarligt hasardspel med människoliv. USA har, precis som alla andra, svårt att förutsäga och kontrollera vad som händer efter ett krig i Mellanöstern.

ANN-SOFIE DAHL:
Saddam Hussein håller sig kvar som hela världens förstanyhet. Säkert gottar han sig åt att än en gång ha lyckats så split inom västvärlden och mellan medlemmarna i FN:s säkerhetsråd. Men att han nu har sagt ja till vapeninspektioner innebär inte på något vis att problemet snart kommer att vara löst. Irak måste öppna hela sitt territorium för inspektörerna, samtliga vapen måste förstöras, och det måste ske omedelbart – eller så får Saddam finna sig i konsekvenserna.

Att Saddam Hussein verkligen har biologiska och kemiska vapen i sina förråd torde vid det här laget vara svårt att förneka även för de mest blåögda av västvärldens många *appeasers*, eftergiftspolitiker. Om inte hade han knappast haft någon större anledning att så länge och så envetet vägra de internationella inspektörerna tillträde innanför de irakiska gränserna. De flesta bedömare är också ense om att Saddam har kärnvapen som nästa punkt på sin ambitiösa agenda.

För dem som ändå fortsätter att tvivla hänvisas till den studie som *The International Institute for Security Studies* har gjort, och som nyligen redovisades i *The Economist* (14–20 september), en tidskrift som inte vanligtvis far med osanning eller lösa påhitt.

Inte nog med att Saddam Hussein med all sannolikhet sitter på stora lager av vedervärdiga vapenarsenaler med våldsam förstörelsekapacitet; han lär inte heller hysa några som helst moraliska dubier mot att använda dem. Det har han nämligen gjort förr – mot sitt eget folk.

Det om något tycker man borde få opinionen i västvärlden att fatta att det inte är vilken liten dussindiktator som helst som sitter nere i Bagdad och trilskas med FN:s vapeninspektörer på pin kiv.

Saddam Hussein har dessutom åtskilliga vänner och beundrare som även de måste tas ur villfarelsen att de kan tillåtas skrämma vettet ur resten av världen, eller ur sina egna folk för den delen. Det som kom efter talibanerna är förvisso inte på långa vägar perfekt, men den tidigare regimen i Afghanistan har hindrats från att fortsätta plåga sin befolkning och sin omgivning, och detsamma måste ske i Irak.

USA har nu placerat bollen hos FN, och världssamfundet har givits en unik möjlighet att visa att det fungerar på det sätt som ursprungligen var avsikten. En FN-sanktionerad aktion med en bred allians vore givetvis utmärkt, liknande den vid Gulfkriget 1991 (fast ännu bättre hade varit om pappa Bush inte hade överlåtit till sonen att avsluta konflikten med Saddam Hussein).

Men visar det sig omöjligt att få stöd för en sådan aktion är det självklart att USA ska agera på egen hand för att röja Saddam Hussein ur vägen. Om ingen annan klarar av det får USA än en gång ta hand om problemet; ibland är det helt enkelt nödvändigt att agera unilateralt och preventivt för att undvika skador av än större omfattning längre fram.

Några saker bör svenska folket – och andra – kanske erinras om, som att det inte är i vårt intresse att Ryssland och Kina dikterar villkoren för den internationella freden. Och att det inte är president Bush som är boven i detta drama utan Saddam Hussein.

Slutmålet måste vara ett regimskifte i Irak: med Saddam Hussein fortsatt vid makten kommer sagan bara att fortsätta, och i värsta fall kommer lagren av vapen vid någon tidpunkt till användning. Då kanske en och annan ångrar att världen inte intog en hårdare attityd på ett tidigare stadium.

WILHELM AGRELL:
Iraks potential vad gäller massförstörelsevapen är ett reellt internationellt säkerhetsproblem, frågan är emellertid av vilken art och hur det bäst bör hanteras i det rådande läget. Det är slående hur osäkra de offentliggjorda uppgifterna är, bland annat i den rapport som den brittiska regeringen låtit publicera. De uppskattningar som här görs av Iraks möjliga arsenal och tillgång till vapenbärare visar emellertid, om uppgifterna tas för goda, på en betydligt mindre kapacitet än före Gulfkriget.

Den fråga som därför inställer sig är vad den akuta krisen och den plötsliga brådskan kommer ifrån? Varken USA eller Storbritannien har kunnat presentera något övertygande svar och peka på vad som just nu konstituerar en oåterkallelig krigsanledning – *casus belli*. Frånvaron av vapeninspektioner har under snart fyra år negligerats av samtliga stormakter, inklusive USA. Än mer besynnerlig är kopplingen, eller snarare bristen på koppling, till det av USA deklarerade globala kriget mot den internationella terrorismen.

Krisens och brådskans egentliga orsaker är ju inte svåra att hitta, men måste sökas på annat håll än i spelet om vapeninspektörerna och deras mandat. USA bestämde sig redan tidigt under sommaren för att ta itu med det man upplever som det kroniska problemet Saddam Hussein. Först när de politiska och militära förberedelserna kommit i gång dök frågan om vapeninspektörerna upp, mot USA:s uttalade vilja.

Tidtabellen styrs nu av den militära styrkeuppbyggnaden. För USA är vapeninspektioner snarast en störande faktor som begränsar den militära handlingsfriheten och blockerar möjligheterna att uppnå det egentliga målet, att som Ann-Sofie Dahl riktigt konstaterar "avsluta konflikten med Saddam Hussein".

Min personliga uppfattning är att ett amerikanskt krigsföretag av det slag som allt tydligare avtecknar sig vore djupt olyckligt och ett oförsvarligt hasardspel med människoliv, regional stabilitet i Mellersta Östern och förutsättningarna för förtroendefullt internationellt samarbete. Jag tvivlar inte på USA:s förmåga att genomföra ett angrepp i en helt annan skala än interventionen i Afghanistan, inte heller på att ett sådant anfall kommer att kunna krossa Irak militärt. Men jag tvivlar på att USA har några som helst möjligheter att förutse eller kontrollera vad som sedan händer.

Huvudinvändningarna mot ett kommande andra Irakkrig kan sammanfattas i fem punkter, som jag gärna ser att Ann-Sofie Dahl kommenterar:

- En grundläggande fråga handlar om FN:s roll. Blir denna enbart kosmetisk (eller helt obefintlig) kommer ett Irakkrig att ytterligare bidra till en urholkning av de bärande principerna i den internationella rätten.
- Ett amerikanskt-brittiskt krig mot Irak utan reellt internationellt stöd och utan begriplig koppling till bekämpandet av faktisk terrorism kommer med stor sannolik-

het att försvaga och i värsta fall bryta upp det internationella samarbetet på detta område. USA kommer därmed snarast att förstärka de krafter man förklarat krig mot.

• Ett krig mot Irak kommer rimligen att medföra mycket stora förluster – för förloraren. Hur detta skall förklaras utifrån något slags humanitärt syfte har jag svårt att se. Till detta skall fogas de okalkylerbara följderna av ett krig och ett sammanbrott av den irakiska staten.

• Avväpning genom preventivkrig är per definition ett riskabelt företag. Om Irak verkligen förfogar över operativa vapensystem med kemiska, biologiska eller möjligen radiologiska stridsmedel kan man i undergångens stund välja att använda dem – vilket annars inte skulle ha hänt.

• USA kommer med berått mod att stärka just de strömningar i Mellersta Östern som man säger sig vilja försvaga, samtidigt som detta med stor sannolikhet blir fallet med de regimer och samhällsskikt som hittills varit USA:s bundsförvanter. De verkligt stora riskerna med ett andra Irakkrig avtecknar sig här.

ANN-SOFIE DAHL:

Varför sådan brådska, undrar Wilhelm Agrell. Jo, av den enkla anledningen att för var dag som går så kommer Saddam Hussein närmare det slutliga förvärvandet av irakiska kärnvapen. Man kan fråga sig varför det förvärvet är så viktigt, om Hussein nu inte har för avsikt att använda dem. Wilhelm Agrell menar ju att Saddam Hussein bara i "undergångens stund" och i desperation skulle använda sig av de vapenarsenaler som han systematiskt har byggt upp, och att det "annars inte skulle ha hänt". Men mot detta talar de historiska erfarenheterna.

Sedan han kom till makten har den irakiske diktatorn nämligen ägnat sig åt följande: startat två krig mot Iraks grannar (Iran och Kuwait), skickat Scudmissiler mot Israel och Saudiarabien, hotat Jordanien, och använt kemiska vapen mot både sin egen och Irans befolkning.

Det är ingen meritförteckning som inger hopp om ett fridsamt sinnelag inför framtiden. Däremot visar den på en oroväckande tendens att överskatta den egna förmågan, att underskatta motståndaren – vilket man efter Gulfkriget borde akta sig noga för – och att lättvindigt offra människoliv och resurser på militära äventyrligheter. Det blir väl så med rådgivare som inte vågar annat än att bejaka diktatorns galna upptåg.

Ann-Sofie Dahl
Docent i statsvetenskap och vice ordförande i Svenska Atlantkommittén

"Det är inte vilken dussindiktator som helst som sitter nere i Bagdad och trilskas med FN:s vapeninspektörer."

Wilhelm Agrell
Freds- och konfliktsforskare vid Lunds universitet

"För USA är vapeninspektioner snarast en störande faktor som begränsar den militära handlingsfriheten."

För var dag som går med Saddam Hussein vid makten ges islamistiska fundamentalister dessutom en fristad varifrån de kan träna inför nästa attack mot de västerländska värderingar – demokrati, mänskliga fri- och rättigheter (även för kvinnor), den fria marknaden – som är dem så förhatliga.

Den senaste attacken mot en badort på Bali visar att terrorhotet lever och frodas – och denna gång var det även svenska ungdomar som drabbades.

Kopplingen mellan den fundamentalistiska terrorismen och Saddam Hussein må ifrågasättas inom vänsterintellektuella kretsar, men banden mellan Saddam och Usama bin Ladin är faktiskt en huvudpoäng i den amerikanska argumentationen. Irak har länge tjänat som fristad för terrorister, däribland kända namn som Abu Nidal. I Salman Pak utanför Bagdad driver fundamentalistiska terrorister ett träningsläger, komplett med en parkerad Boeing 707 som realistiskt inslag för terrorträningen.

Mot denna bakgrund är det självklart att Saddam Hussein måste bort, med eller utan FN:s välsignelse. Visst finns det poänger med ett brett internationellt stöd liknande alliansen i Gulfkriget 1991, men en unilateral förebyggande aktion är att föredra framför de ytterligare tusentals – oskyldiga – döda som förr eller senare blir följden av att FN blockeras och regimen sitter kvar. Själv ser jag inte det humanitära i ett sådant scenario.

Det finns en romantisk bild av FN som det internationella samförståndets trygga hemvist, men i verkligheten innebär kraven på FN-mandat att avgörandet för allas vår säkerhet läggs i Kinas och Rysslands händer. Då föredrar jag definitivt att makten finns i Washington. Det verkliga problemet är inte bristen på formellt stöd i FN utan på reellt stöd i västvärlden, där alltför många fortsätter att leva i tron att det går att resonera med diktatorer. Ingen, inte heller de regionala aktörerna, är emellertid betjänt av den instabilitet som världen kommer att få leva med så länge Saddam Hussein finns vid makten i Irak.

WILHELM AGRELL:

Brådskan i krigsförberedelserna mot Irak ligger alltså enligt Ann-Sofie Dahl i det hot om ett kärnvapeninnehav som ökar dag för dag. Men ingen västlig underrättelsetjänst har hävdat att Irak är närmare operativa kärnvapen i dag än 1990–91, inte heller finns några specifika underrättelser redovisade som kan förklara de intensiva krigsförberedelser som börjar just sommaren 2002. Jag påpekar inte detta för att försvara Saddam Hussein, utan för att visa att de argument som används från amerikanskt håll så tydligt handlar om illa underbyggd och inkonsekvent retorik. USA har förvisso sina skäl för ett angrepp, men det är inte dessa som redovisas utan politiska och mediala försäljningsargument.

Det jag skriver om preventivangrepp i mitt första inlägg äger sin giltighet helt oberoende av Saddam Husseins karaktär och eventuella avsikter i övrigt. Preventivslaget skapar definitionsmässigt en situation där frågan om vapeninsats ställs på sin spets. Under kärnvapenavskräckningens epok beskrev man den angripnes dilemma med *use them or lose them*, alltså att vapnen skulle gå förlorade om de inte avfyrades. I detta fall riskerar den irakiska regimen dessutom inte bara att förlora vapensystem utan att helt utplånas. De risker som här aktualiseras berör långt fler än bara USA.

Jag förstår över huvud taget inte resonemanget om de islamiska fundamentalisterna. Vad har Saddam Hussein med bombdådet på Bali att göra? Schakalen var förvisso en förfärlig terrorist, men var för den skull inte skyldig till mordet på statsminister Olof Palme. Och man blir inte kvitt en seriemördare genom att bura in en mordbrännare, även om det senare i och för sig var välmotiverat. Om det fanns trovärdiga allvarliga kopplingar mellan den irakiska regimen och de aktuella terrordåden utgår jag från att dessa omgående skulle ha lagts fram för FN:s säkerhetsråd, eftersom de skulle kunna åberopas för att motivera ett anfall mot Irak folkrättsligt. Att på lösa grunder legitimera ett angrepp mot Irak med bekämpandet av terrorismen i största allmänhet riskerar, som jag påpekat, att kompromettera, försvaga och i värsta fall helt omintetgöra dessa strävanden.

De konsekvenser som tornar upp sig i Mellersta Östern har jag redan berört och dessa understryks nu ytterligare av de planer på en långvarig amerikansk militäradministration i Irak som kommit till offentligheten. Vilka regimer i regionen tror USA kommer att kunna hålla sig kvar om de stödjer en amerikansk ockupation av ett arabiskt land?

Och så FN. Kan vi inte lika gärna ta och strunta i denna obeslutsamma mastodont? Men FN är inte liktydigt med säkerhetsrådets permanenta medlemmar och ett val mellan amerikansk maktfullkomlighet och rysk eller kinesisk obstruktion. FN handlar också om en stadga och en internationell institution som alla brister till trots utgör grunden för det internationella umgänget. Ju mer "makten finns i Washington", desto mer öppnas också dörren för en utveckling mot internationell anarki baserad helt och fullt på maktspråk. Vem skulle vilja leva i ett sådant samhälle? Vem vill ha en sådan värld?

Till sist: om det verkligen stämmer att terrorister bedriver realistisk träning med hjälp av en parkerad Boeing 707 kan vi åtminstone på den punkten känna oss lite lugnare, eftersom den flygplanstypen för länge sedan tjänat ut i reguljär trafik. ■

Columbus lyckades därför att han hade fel

UTBLICK/ Femhundraårsjubileum. Få människor har misstagit sig så grovt som Kristoffer Columbus och ändå länkat verkligheten in i nya banor. Senhösten 1502 upptäckte han Centralamerika, men detta hinder mellan hitre och bortre "Indien" förargade honom. Han var övertygad om att det skulle finnas en farled till Indiska oceanen, och genomled förfärliga umbäranden för att hitta denna passage.

I dagarna iakttar de centralamerikanska republikerna Honduras, Nicaragua, Costa Rica och Panama femhundraårsminnet av att Kristoffer Columbus "upptäckte" dem. Alla inblandade undviker dock noga termen "fira" i samband med symposierna och ceremonierna. Än i dag är den politiska ledningen i dessa länder överlag av europeisk börd, men också officiella talesmän anammar i sina uttolkningar alltmer synen på den spanska erövringen som en tragedi.

Den genovesiske sjökaptenen Christoforo Colombo, eller *el almirante*, amiralen, som han kallas i de spanska källorna, var en enastående person, både i fråga om goda och mindre goda egenskaper, och en av hans främsta resurser var en envishet av episka mått. Det var denna envishet som fick honom att hålla fast vid sitt indiska projekt under åratal av lobbyverksamhet i Lissabon och i hälarna på det ambulerande spanska hovet. När han till slut pratade omkull det spanska kungaparet var det trots fackmännens livliga protester.

Nu var ju Columbus själv expert, men hans och dåtidens solida fakta om planetens verkliga omfång och beskaffenhet var så lapidariska att de var förenliga med snart sagt vilken världsbild som helst. Vi vet mer om vårt solsystem än de visste om jordklotet. Colombus egen uppfattning bar spår av hans egna vidlyftiga seglatser, han kände Madeira och kanske också Island och han hade seglat med portugisiska skepp långt nedför Afrikas västkust. Men ramverket i hans mycket personliga vision utgjordes av läsefrukter ur de mest disparata källor: Plinius, Plutarchos och Ptolemaios, antika redogörelser, Marco Polos och Mandevilles mer eller mindre rävaktiga resekrönikor, samt den något mer seriösa *Imago Mundi* av hans samtida Pierre d'Ailly.

Tidens mest ansedda auktoritet på det område där Columbus välvde sina resplaner var den florentinske polyhistorn Paolo dal Pozzo Toscanelli, död 1482, som redan på 1450-talet konsulterats av den katalanske kungen Alfonso V om utsikterna att nå Indien genom att segla åt väster. (Katalanerna var jämte portugiserna tidens stora sjöfarare, men i och med den osmanska erövringen av Konstantinopel 1453 kollapsade slutgiltigt deras välde på Balkan och i östra Medelhavet, och de sökte utlopp i västerled för sin handels- och expansionslystnad.) När Columbus hörde talas om att den berömde Toscanelli tillstyrkt de katalanska planerna och delade hans egen åsikt om en västlig väg till Indien inledde han en korrespondens med denne och fick friskt vatten på sin kvarn.

För att leva oss in i dessa årtiondens upptäckardrama, en fantasieggande blandning av fantasteri och maktspel, så måste vi räkna bort kunskaper som i dag är triviala. Vi vet för mycket för att riktigt kunna ta del av dramatiken. Ända fram till 1487, då portugisen Bartolomeu Dias nådde Godahoppsudden och bevisade att Afrika kunde rundas, så var det västliga projektet en lika rimlig satsning som det ostliga. Vem visste om det fanns en väg runt Afrika till Indien? Om den fanns var den kanske så krävande att vinsten på eventuella kryddleveranser vore i fara. Columbus insisterade på att hans väg var både kortare och billigare.

Av
Nathan Shachar
Författare och journalist

Hans spekulationer om allt detta var ett högt, rangligt torn uppstaplat på en bas av rykten, missuppfattningar och tokigheter som omhuldats i sekel efter sekel. Den knäsatta visdomen härstammade ofta från källor, som inte alls varit i beröring med verkligheten. Kunskap växer när motsägelser yppar sig i system av teorier och data. Men Columbus och de andra pionjärerna hade inga sådana nätverk att stödja sig mot, de hade på sin höjd ett par lösa trådändar.

De första riktiga korrektiven till den förhärskande världsbilden producerade de själva under sina färder in i det okända. En av Columbus bergfasta övertygelser härrörde från en passus i Gamla Testamentet, där det slås fast att jordens landyta är sju gånger större än dess vattenyta. (I själva verket är två tredjedelar täckta av vatten.) Detta visdomsord passade som hand i handske med hans övriga fördomar. Att Columbus var okunnig om Amerikas existens rådde han inte för. Den stora fadäsen i hans kalkyl var att han inte räknade med något vatten mellan Atlanten och Indiska oceanen. Columbus utgick från en planet vars omkrets var trettiotusen kilometer, tre fjärdedelar av den verkliga.

Dessa felberäkningar låg honom ingalunda i fatet. Tvärtom. Columbus hade inte bara fel, han lyckades därför att han hade fel. Hans tes, att sjövägen från Kanarieöarna till Cipango (Japan) bara var drygt fyratusen kilometer, lät bestickande i hovets öron. Om avstånden varit de han utgick från, och om Amerika inte legat där det låg, så hade Columbus och hans män försmäktat på öppet hav. Columbus ansåg att han under sina tre första resor, 1492, 1493 och 1498, fyllt sin del av avtalet i de så kallade *Capitulaciones de Santa Fé*, det kontrakt han undertecknat med kung Ferdinand och drottning Isabella. Han skulle hitta sjövägen till Indien och försäkrades i gengäld del i intäkterna och en rad privilegier, titlar och befattningar i händelse av framgång. Med Indien menade de inblandade ungefär det vi menar med Asien. Juvelen i kronan var Indiska oceanens kryddöar, med vilka spanjorer och portugiser drömde om att återupprätta den direkta handel Alexander den store etablerat, och som sedan spärrats av den muslimska expansionen. Handeln med kryddnejlikor, kardemumma, muskotnöt, svartpeppar, ingefära och kanel låg i muslimska händer, och när varorna köptes upp i Alexandria av genovesiska och venetianska köpmän hade de redan smort en rad mellanhänder.

NÄR COLUMBUS ÅTERVÄNDE HEM efter sin första resa täppte han till munnen på kritikerna. Han själv och oräkneliga lycksökare gjorde sig redo att dra mot Indien. Det dröjde ett par år innan skeptikerna återvann balansen. Men Columbus slog indignerat ifrån sig allt tal om att det han upptäckt skulle vara något annat än Asien. Många andra av uppbådets kolonister och erövrare var lika hårdhudade, skrupelfria och ärelystna som han själv, och efter bara några år hade amiralen armbågats bort från sin post som chef för *Gobierno de las Indias*, motats bort från sin vicekungapost och hade endast sin praktfulla hederstitel i behåll, *Almirante del Mar Oceana*. Efter hemkomsten från den tredje resan år 1500 var han less på alltihopa. Sonen Hernando säger i sin levnadsteckning:

Amiralen hade satt sig i sinnet att inte mer blanda sig i Indiens affärer, utan att överlåta dessa saker till min broder [Diego Colon]. Han sade att om alla de tjänster han dittills erbjudit [kronan] inte räckte för att straffa ondskan hos de där personerna [hans belackare och medtävlare], så skulle framtida tjänster i än mindre grad kunna få denna effekt.

Mycket underbara saker fördes hem – guld, silver och nya människosorter – men frånvaron av de kolonialvaror som varit det dyra projektets sporre pockade på en förklaring. För att rädda sin tes postulerade Columbus nya egenskaper hos Asien. Kontinenten bestod av två block, som han kallade *tierra firme de acá*, "det hitre fastlandet", och *tierra firme de allá*, "det bortre fastlandet", som återstod att finna. Det spanska imperiets första centrum, ön Hispaniola (i dag Haiti och Dominikanska republiken), ansåg han vara Japan, medan landet därbortom var *Cathay*, Kina. När det inte längre gick att förneka Sydamerikas existens kallade han det *Tierra Incognita*.

Vad var det som fick Columbus att svälja sin bitterhet och låta sig övertalas att än en gång ge sig iväg? Medan han var på väg hem ifrån sin tredje seglats hände något som skakade spanjorerna och stimulerade det dåtida Europas fantasi outsägligt. Sommaren 1499 återvände den portugisiske upptäckaren Vasco da Gama till Lissabon efter den längsta seglatsen dittills. Med sig i lasten hade han kryddor och andra varor från det riktiga Indien, inte från Columbus gåtfulla, teoretiska Indien, där det varken fanns kryddor, köpmän eller städer, utan bara skogar med nakna infödingar. Denna triumf plågade Spanien långt mer än Gagarins rymdfärd chockade USA. Det gällde inte bara teknologisk och nationell prestige, utan det hägrande havsherraväldet, monopolet på kryddhandeln och intäkter som kunde sätta nya arméer i stånd och rubba maktbalansen i Europa. (På ett par år krossade portugiserna de muslimska flottorna i öster, etablerade direkt handel med kryddöarna och förverkligade Columbus dröm. De hemförde kryddmonopolet, men i en av historiens stora ironier kom detta inte Portugal till nytta, utan hamnade i fickorna på den nya kommersiella stormakten, Holland.)

Columbus landstiger på Bahamas. Den 12 oktober 1492, efter 70 dagars resa, nådde Columbus ön Guanaja som han döpte om till "San Salvador".
Foto: Corbis/Scanpix

VASCO DA GAMAS BEDRIFT fyllde det spanska kungaparet med harm. Det vore för snöpligt om portugiserna, efter alla Spaniens kostsamma Indienexpeditioner, skulle snuva dem på bytet. Indignationen, och de allt vanligare insinuationerna från olika håll om att Columbus misslyckats eller att han rent av var en bedragare, träffade honom på hans ömmaste punkt, och när hovet kallade honom ur pension antog han utmaningen. Det var hans livsverk och hans heder som stod på spel. Hans föreskrifter var stränga: han fick inte stanna på den spanska basen i Hispaniola, utan skulle skynda västerut i hopp om att hindra att Portugal skaffade sig monopol.

Denna sista resa var på en gång ett storverk och en tragedi. Shakespeare hade näppeligen kunnat hålla sig ifrån stoffet om han känt till detaljerna. Under färden gjorde Columbus en stor upptäckt, Centralamerika, men den vållade honom endast sorg och förargelse, eftersom detta nya land spärrade vattenvägen mot de delar av Indien dit portugiserna redan nått. Han kastade loss från Gran Canaria den 26 maj 1502, och korsade havet på endast nitton dagar, men då han närmade sig Kuba tvingades han söka nödhamn i Santo Domingo på ön Hispaniola, den spanska huvudorten, för att reparera riggen på ett av skeppen. Kolonisterna där, som ogillade att deras högmodiga före detta överhuvud tagits till nåder, släppte inte in dem. Från sin position ute på redden varnade Columbus dem för en annalkande orkan, men de struntade i honom och skickade i väg en tung konvoj med mycket guld mot Sevilla, som sänktes av orkanen.

Amiralen lyckades åter samla sina skepp, som skingrats under ett oväder, och styrde mot sydväst. Den 30 juli, efter en månads tid med stormar, nådde han ön Guanaja i Hondurasbukten. Han följde kusten minutiöst under oupphörliga oväder, strök utmed Nicaragua och Costa Rica, där han gjorde korta uppehåll och drev fredlig byteshandel med de infödda. Den 5 oktober kom han över guld till ett billigt pris i det nuvarande Panama, som han utkorade till Marco Polos *Ciamba*, det vill säga Indokina. Han trodde sig nu vara endast tio dagsmarscher från Ganges delta.

Efter en lång rad strapatser tvingades Columbus vända norrut igen, utan att ha funnit någon öppning. Med seglen i trasor och skroven perforerade av musslor pustade han och hans besättning ut på Jamaica. Efter en heroisk kanotfärd nådde två av hans män Hispaniola där de sökte hjälp av den spanska kolonin, men de togs till fånga och ingen undsättning kom. Läget blev förtvivlat när de infödda kariberna på Jamaica vägrade förse de strandsatta med proviant, men de blev medgörliga sedan Columbus förutsagt en månförmörkelse.

Amiralen insjuknade i feber, under vilken han i juli 1503 författade ett skakande brev där han förbannar sitt bittra öde och höga vederbörandes nedrighet. Vid denna tid utbröt ett myteri, som stöddes av de cyniska kolonisterna på Hispaniola. Det slogs ned av Bartolomé Colon, den trogne brodern, men myteristerna benådades senare av Columbus fiender. Den 28 juni 1504 lyckades man få en av de läckande farkosterna flott och påbörjade en plågsam hemfärd, förmörkad av brist, intern förbistring och vetskapen om att alla umbärandena inte fört dem närmare det uppsatta målet – att segla mellan Atlanten och Indiska oceanen.

Två år senare gick Columbus bort, övertygad om att det han hade upptäckt var Asien i dess olika skepnader. I samma Panamá där Columbus sett Indokina, gick 1513 erövraren Vasco de Balboa över landtungan och siktade Stilla havet. Den portugisiske kaptenen Magellan hittade 1520 den passage Columbus drömt om, och året efter, sedan Magellan omkommit i strid med infödingar, fullbordade hans styrman Sebastian Elcano den första världsomseglingen. Först nu kunde för första gången en riktig världskarta skissas, med Amerika på dess rätta plats, och kejsar Karl av Habsburg gav 1524 order om att inleda mätningar för byggandet av en kanal tvärs över Panamá, mellan Atlanten och det nya havet i väster.

Foto: Cato Lein/Pressens bild

Kenneth Koch

Diktaren Kenneth Koch (1925–2002) är en av dessa sällsynta poeter som i sin diktning tycker om att samtala. Hans dikter vänder sig vänligt till läsaren och trivs bäst i dennes närvaro. Att skriva en dikt var för Koch som att spela tennis med en god vän. Inte för att vinna matchen utan för att ha det roligt samtidigt som han lyckades må bättre både psykiskt och kroppsligt. En *backhand cross* som gav poäng var för honom en oväntad versrad man beundrar och överhuvudtaget tacksamt tar emot som stor poetisk konst.

Koch var den roligaste av vännerna i den av andra så konventionellt och kontroversiellt kallade New York School of Poets. Vännerna var Frank O'Hara, James Schuyler och John Ashbery, den ende som är vid liv. Deras nära vänskap, viljan att revoltera mot den vedertagna poesin och det allvar som omgav den, staden New York och en rad fina målare som Larry Rivers, Jane Freilicher, Alex Katz – allt detta utgjorde den värld som några vill kalla för skola.

Humorn, ironin och lekfullheten i Kochs dikter blir effektivare av att poeten alltid apostroferar något eller någon, varmt vänder sig till själva poesin eller sitt ämne. Detta är tydligast i hans senaste diktsamling, *New Addresses* (2000) varifrån den här publicerade dikten är hämtad. Poeten riktar sig fundersamt och utvärderande till upplevelser, episoder, abstrakta och konkreta termer, fenomen och mekanismer som har spelat en viktig roll i hans liv. Det tilltalade personifieras, kommenteras och kommenterar, svarar tillbaka – eller väljer att gåtfullt förbli tyst.

VASILIS PAPAGEORGIOU

Till psykoanalysen

Jag tog Lexington Avenue-tunnelbanan
för att komma till dig i din storhetstid
på nitton hundra femtitalet när vi trodde
att du kunde lösa alla problem
och jag bara kände förakt
för "självanalys", "gruppanalys", "jungiansk analys",
"adleriansk analys" typ Karen Horney.
Alla – utom du, rena freudianska sorten –
var att förakta och skulle aldrig bli mina!
Jag skulle lägga mig ner enligt dina
diktat men jag skulle inte somna.
Jag skulle associera fritt. Jag skulle säga
precis allt jag kom på. Stora
flockar av djur drev förbi
samt vissa karaktärer som Picasso och Einstein,
allt jag tänkte och kände
då jag läste eller funderade eller pratade
kom fram än en gång i dig. Jag gjorde resor
djupt ner i omedvetna floder, föll genom fält,
klyftorna mellan klippor och fortsatte vidare genom orkaner och vulkaner.
Förintade städer var som ingenting för mig
i mitt fantastiska framåtskridande. Jag fick tillbaka epoker,
guld från forna tider, som smälte i mina händer
och blev till tandkräm eller disiga, försvunna citadell. Jag drömde
enbart för dig. Man sa till mig att inte fatta viktiga beslut.
Det var perfekt. Det ville jag aldrig. Dina idéer sjönk in
på mina emotioners tennisbana så att jag på nytt kunde leka.
Men något var på gång. Du gav mig ett ideal
för den bästa konversationen – den som bara handlar om mig
men innefattar nästan allt annat i världen.
Men detta var inte poesi, det var något annat.
Efter att ha tillbringat två år i dig,
under vilka jag gav dig mina bästa tankar
och alltid kände hur du trängde in och stärkte mina känslor,
två år à fem dagar i veckan, var jag tvungen att ge upp dig.
Det var inte min idé. "Jag tror att du nästan kommit genom",
sa doktor Loewenstein. "Du verkar må mycket bättre." Men, ljus!
Komedi! Tragedi! Energi! Vetenskap! Balans! Andningen!
Jag ville inte lämna er. Jag skrek. Jag satte mig upp.
Jag reste mig. Jag la mig ner igen. Jag satt. Jag sa,
men jag får ännu ont i halsen och hösnuva.
"Och en vacker dag kommer du att dö. Vi kan inte bota allt."
Psykoanalys! Jag stod upp likt någon som var övertäckt av ljus
som om det var färg och sa "tack ska du ha. Tack."
Det var bara ett enda ögonblick i ett liv, då jag gick ifrån dig.
Men när jag väl lämnat dig, kunde jag inte tänka seriöst på något
i femton år utan att också tänka på dig. Vad har det blivit av oss nu?
Du ser oförändrad ut, men nu är du ett förflutet Du.
Det är femtitals kläder som du har på dig. Du har kvar några idéer från
femtitalet – om sex, till exempel. Vad ska vi göra? Ta en promenad?
Vi riskerar att se lite tantiga ut,
men ingen kommer troligen att märka det – ytterligare något som jag inte
hade en aning om då.

(Ur New Addresses, 2000)

Översättning: Michael Economou och Vasilis Papageorgiou

Av Kenneth Koch på svenska:
Ett urval finns i *3xNew York* (i tolkning av Gunnar Harding) där han presenteras tillsammans med New York-poeterna John Ashbery och Ron Padgett.

Senast på engelska:
New Addresses (2000). Boken översätts av Michael Economou och Vasilis Papageorgiou.

TEMA: EU UR SLAG

Illustration: Claes Jurander

UNIONEN TALAR INTE UNISONT

LARS MAGNUSSON: Välfärdssystemen gav tidigare EU politisk legitimitet. Unionen saknar en bärande idé för framtiden.

FRITZ W. SCHARPF: EU:s konkurrerande modeller för välfärd måste få vara kvar. Det är mot omvärlden vi bör agera samfällt.

NICHOLAS FRASER: Ängsliga européer använder USA som fiendebild. Den fästning som nu byggs leder till inskränkthet.

Sidorna 14–24

Europeiska unionen har gått i baklås

ESSÄ/ Dystra utsikter. Trots en vidlyftig retorik om gemenskap har EU-länderna inte kunnat enas på centrala politikområden. Det ser dystert ut för den framtida gemenskapen.

Av
Lars Magnusson
Professor i ekonomisk historia

Det är en ofta upprepad tes att när nya länder tas in i Europeiska unionen – eller rättare sagt dess föregångare EEC och EG – så bromsas fördjupningen av samarbetet upp. Alla EU:s organ, inklusive kommissionen, koncentrerar sig på att försöka passa in de nya länderna i gemenskapen och skyndar långsamt för att ingen skall bli avskräckt. Växlingar mellan inaktivitet och snabba framryckningar kännetecknar generellt det europeiska samarbetet sedan 1960-talet. Först var det gaullisterna i Frankrike som hindrade djärvare förslag till fördjupning. Därefter bidrog Storbritanniens inträde 1973 till en period när man skyndade långsamt. Men från mitten av 1980-talet gick det plötsligt fort. Först fick vi 1985 en rad beslut om en fördjupning av den inre marknaden, sedan kom EMU-beslutet 1989 och Maastrichtfördraget 1991. När Tony Blair tog över regeringsmakten i Storbritannien vid mitten av 1990-talet stod vägen öppen för ett Amsterdamfördrag, som också innefattade vissa sociala klausuler. Under Thatcher och Major hade tories i regeringsställning vägrat att se sociala rättigheter som något som kunde hanteras på Europanivå. Nu förändrades detta. Ett av de viktigaste resultaten inom detta område efter Amsterdam var den sysselsättningsstrategi som slogs fast i Luxemburg 1996. Under 1990-talet fördjupades alltså samarbetet radikalt, och detta kröntes med bildandet av den Europeiska Monetära Unionen och den Europeiska Centralbanken (ECB) 1999. Vägen tycktes öppen för ytterligare radikala initiativ. Insläppandet av ett antal perifera stater (till exempel Sverige 1995) föreföll inte kunna hejda denna kraftutveckling.

Men där någonstans började det uppstå gnissel i maskineriet. Kommissionen utdömdes som allmänt korrupt efter affären med den franska utbildningskommissionären Edith Cresson. Hela kommissionen med Jacques Santer i spetsen tvingades avgå våren 1999. Vid denna tid började det också ställas allt fler kritiska frågor om gemenskapens framtid. I de flesta medlemsländer har populariteten för projektet fallit dramatiskt; i opinionsundersökningar visar sig allt fler skeptiska eller likgiltiga, och de öppet kritiska har också tilltagit. Det av Valéry Giscard d'Estaing ledda europeiska konventet (tillsatt efter Laekenmötet 2001) som skall diskutera EU:s framtid väcker, om inte direkt löje, så i varje fall ingen entusiasm. Det hjälpte heller inte att medlemsländernas regeringschefer i Lissabon våren 2000 ställde sig bakom en ambitiös plan för ett nytt Europa, "a knowledge-based society", som skulle kännetecknas av hög kunskapsnivå, tillämpning av den mest moderna teknologi, samt full sysselsättning. Inte ens dessa högtflygande visioner väckte entusiasm. Allt verkade ha gått i baklås.

En orsak till detta är förstås initiativet att ta in en rad nya stater i gemenskapen. Tio länder, flera av dem fattiga, med stora sociala problem och med hög arbetslöshet, skall i första vändan baxas in i EU-strukturen. Att detta innebär en rad stora problem är inte svårt att inse. Hur skall principen om fri rörlighet kunna tillämpas när löner och förmåner är mycket högre i de gamla länderna än i kandidatländerna? Flera av dessa nya länder har stora jordbruksbefolkningar och ett omodernt och överdimensionerat jordbruk. Hur skall en europeisk jordbrukspolitik se ut i framtiden? På ett mer allmänt plan handlar svårigheterna om hur EU skall styras i fortsättningen, hur makten skall fördelas mellan medlemsstaterna, hur parlamentarism i meningen ansvarighet i samband med allmänna val skall kunna utkrävas mot bakgrund av den överstatlighet som Bryssel representerar etcetera.

Det är en rad frågor som hopar sig och hittills har varken kommissionen eller de ansvariga i medlemsländerna riktigt vågat hålla i de heta potatisarna. De dryftades vid det stora

toppmötet i Nice förra året, men i synnerhet när det gällde medlemsländernas framtida inflytande och röstetal i EU – efter att de tio nya tagits in – uppstod stora spänningar, framför allt mellan stora och mindre länder. På Irland röstade till och med väljarna mot ratificeringen av besluten i Nice, men i en andra folkomröstning i oktober i år valde irländarna att säga ja till Nice-fördraget.

INTE MINST I SVERIGE är EU-debatten enkelspårig och koncentrerad kring en fråga åt gången. Många oroar sig över hur överstatlighet skall kunna kombineras med demokrati. Andra undrar över i vilken mån Sverige i längden kan föra en självständig ekonomisk politik givet EMU och ECB, och det gäller oavsett om vi formellt sett är med eller inte. Ytterligare andra är mer jordnära och oroar sig över hur deras hjärteangelägenheter – exempelvis naturvården, djurhållningen, kampen mot knarket och alkoholen – skall klara sig vid en ökad integration. Dock liknar detta ofta en de dövas monolog; ingen lyssnar på någon annan, alla talar om sitt. Men frågorna går i varandra och måste ses i en helhet. Det är omöjligt att förstå vad som händer inom EU om man inte inser att vi har att göra med djupgående historiska processer som verkar under ytan. Det handlar bland annat om geopolitik, men ännu mer om vad Europa är och vill bli.

Till att börja med gäller det den framtida maktbalansen i Europa och hur EU skall styras. Sedan toppmötet i Nice 2001 diskuteras livligt hur rösterna skall fördelas i ett utvidgat Europa, som rymmer både större och mindre stater. Det är en diskussion som inbegriper teknikaliteter som få orkar hålla reda på, men den lösning som för tillfället gäller tycks gynna de större länderna. De små länderna har i och för sig fler röster per capita än de större, men några större länder i kombination, till exempel Tyskland, Frankrike, Italien och Storbritannien, kan dominera i Europa. I ett sådant läge finns det alltid en fara för att ett fritt mellanstatligt samarbete, något som de flesta nu bekänner sig till i stället för en stark kommission, förvandlas till en maktpolitik, i vilken de större länderna gör upp utan att nämnvärt bry sig om de mindres röster.

Men vid sidan av detta finns en annan och mera djupgående process som kan ha ännu mera långtgående följder. Det som blev den europeiska unionen formades under det kalla kriget. Så länge denna ordning gällde fungerade axeln Tyskland–Frankrike väl, och det var kring den som EU byggdes upp. Det är välbekant att murens fall och det tyska enandet inte medförde några glädjescener i Paris. Tvärtom var (och är) Frankrike skeptiskt till ett Tyskland med ett stort och ständigt ökande omland i öster, ett långsiktigt historiskt projekt som Sovjetunionen höll tillbaka före 1989. Mot bakgrund av detta var det inte så konstigt att EMU-beslutet lotsades igenom så smärtfritt som faktiskt skedde. Efter åratal av motstånd mot blotta tanken på en mer integrerad europeisk valuta- och penningpolitik bytte tyskarna plötsligt fot 1989. Den dåvarande västtyska utrikesministern Hans-Dietrich Genscher ställde sig bakom ett förslag om införande av en ny gemensam valuta och en gemensam centralbank i EU, som var mera långtgående än fransmännen tidigare ens vågat drömma om. Efter en snabbutredning under ledning av Jacques Delors kunde förslaget om EMU läggas. Det var som om tyskarna fått sin utvidgning mot att fransmännen fick inflytande över den europeiska penningpolitiken.

Men sedan dess har samarbetet mellan Tyskland och Frankrike blivit alltmer friktionsfyllt. Det är uppenbart att inga nya kraftfulla initiativ om en fördjupning av samarbetet tas från detta håll. I dag kommer sådana från andra länder, inte minst under senare tid från Tony Blairs Storbritannien. Den svaga ställning som kommissionen haft under senare år hänger samman med denna utveckling. Orsaken är knappast enbart Jacques Santers eller Romani Prodis dåliga ledaregenskaper eller Edith Cressons gynnande av (manliga) vänner, utan att de krafter som tidigare förespråkade en stark kommission och initiativ om en ökad fördjupning av samarbetet, numera håller sig i bakgrunden. I stället får de som vill öka medlemsländernas regeringars maktställning på kommissionens bekostnad ett ökat utrymme. Det gäller i dag Storbritannien, men också en rad länder som nyligen fått högerregeringar, till exempel Italien, Danmark och Spanien. Numera är det bara små och i detta sammanhang obetydliga stater som Holland, Belgien och Finland som vill försvara en starkare kommission. Vi kan också notera att Sverige snarast gör gemensam sak med dem som ytterligare vill försvaga kommissionen, trots att Sverige är ett litet land som lätt kan bli överkört av de stora ländernas maktambitioner. Men regeringen Persson har en tydlig generallinje: så litet av federalism som möjligt!

Nu framträder åter de olika ländernas maktambitioner, som före 1900-talets stora krig.

Över huvud taget kan man nu, mer än tio år efter murens fall, skönja nya politiska konstellationer och processer i europeisk politik. Den gamla ordningen gäller inte längre. En tid talade Tysklands Schröder och Storbritanniens Blair om en tredje väg, men nu tycks Blair ha övergivit denna och ilar i stället till Rom för att bygga broar med Berlusconi. Beslutet om hur EU i fortsättningen skall styras eller de till synes tekniska spetsfundigheterna kring röstetalet inom unionen efter utvidgningen, måste ses i ljuset av ett sådant större politiskt sammanhang. Vi bevittnar en omgruppering med starka geopolitiska drag. Hittills har EU varit ett utpräglat fredsprojekt och vilat på en försoning mellan andra världskrigets vinnare och förlorare, i synnerhet mellan Frankrike och Tyskland. Nu framträder åter de olika ländernas maktambitioner, som före 1900-talets stora krig. Tyskland bygger broar med de småländer som tidigare var inlemmade i det sovjetiska östblocket; England och Frankrike söker allianser på andra håll både inom och utanför Europa. Frågan är, mot denna bakgrund, hur länge EU som ett försonings- och fredsprojekt håller samman.

MEN DET FINNS också en andra orsak till att EU gått i baklås. De många rösterna på Le Pen var en form av folklig missnöjesyttring. Samma tendens visar sig också i Österrike, Italien, Danmark och andra länder, där många valt att ställa sig vid sidan av de etablerade partierna och röstat in nationalistiska populister, en del av dem öppet främlingsfientliga. Det har skrivits, och kommer även i fortsättningen säkert att skrivas, hekatomber av analyser som talar om rädslan för "den andre". Plutoner av sociologer kommer att förkunna att skräcken för förändring och modernisering leder till nationalism och rasism, och kanske är detta en del av sanningen. Men även om en viss grad av xenofobi alltid finns latent i alla samhällen och även om människor som är fast rotade i sin egen mylla alltid bär på en skräck för snabba förändringar, måste man ändå fråga: vad är det som gjort att dessa känslor blommat upp så starkt nu?

Förvisso kan rädslan för de tänkbara följderna av EU:s utvidgning spela en roll i sammanhanget. Men utvidgningen ligger ännu i framtiden och konsekvenserna av den ännu längre fram. Det finns en mer påtaglig oro som gäller här och nu och som är viktigare. Den handlar om framtidens välfärdsstat och innebörden i begreppet "det sociala Europa".

Den identitet som formats under efterkrigstiden i den västra och mellersta delen av Europa har varit intimt förknippad med välfärdsstaten. På denna grund har politisk legitimitet och styrka kunnat byggas upp, liksom ett komplext nät av sociala parter och intressen. Visst har det utvecklats olika typer av välfärdsstater. Vi talar fortfarande i huvudsak om tre olika varianter: den anglosaxiska med en relativt hög grad av selektivitet, den kontinentala (eller krist-demokratiska) och den skandinaviska modellen, de båda senare med hög grad av generell välfärd för alla. Gemensamt för alla är dock att de legat till grund för de västeuropeiska demokratiernas legitimitet sedan 1945.

För att understryka den roll som välfärdsstaten spelar som legitimitetsgrundande princip har man inom EU sedan början av 1990-talet talat om "det sociala Europa", som ställs i motsats till USA:s starkt selektiva och Japans och Asiens pat-

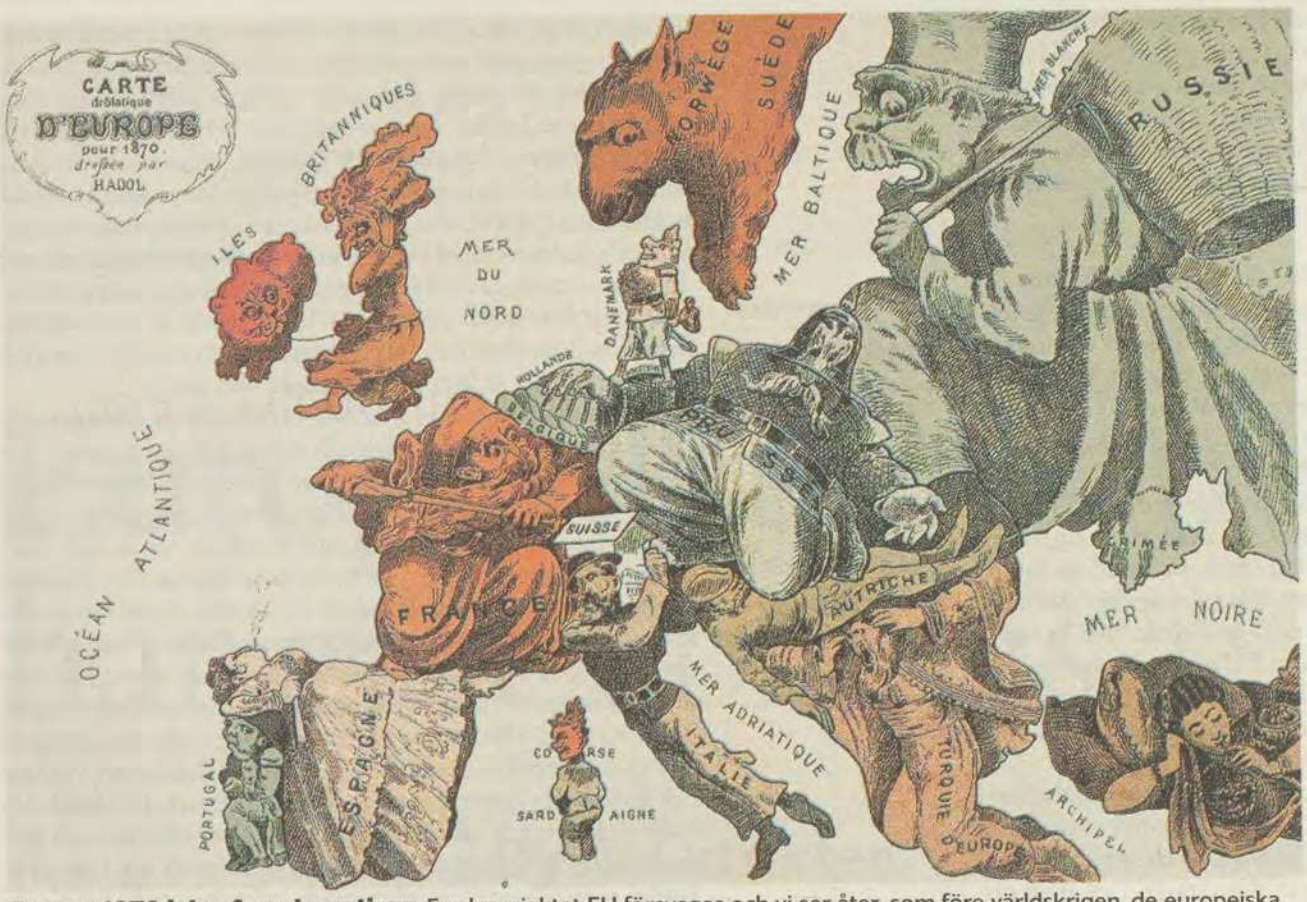

Europa 1870 i den franska satiren. Fredsprojektet EU försvagas och vi ser åter, som före världskrigen, de europeiska nationernas maktambitioner. Foto: Corbis/Scanpix

riarkala modell. Budskapet har varit entydigt: tillsammans skall vi bygga ett starkt socialt Europa. Under 1990-talet förstärktes detta genom Amsterdamöverenskommelsen, då för första gången olika typer av sociala rättigheter fördes in i grundfördraget. Under senare tid har man också diskuterat vilka sociala klausuler och rättigheter som skall kunna föras in i en framtida konstitution för EU.

Men trots detta är det få som vet vad detta "sociala Europa" egentligen står för. Självfallet finns det avsevärda skillnader mellan vad olika företrädare för regeringar eller sociala parter lägger in i begreppet, från det mest minimalistiska till det mest maximalistiska när det gäller social välfärd och olika rättigheter. Men gemensamt för alla är att de betonar en europeisk identitet med socialt innehåll. Denna är och skall vara ett europeiskt särmärke, säger man med en mun i Bryssel.

DET HAR DJUPGÅENDE historisk betydelse att legitimiteten för att låta EU leda detta projekt kraftigt minskat under senare år. Många upplever att utvecklingen löper tvärt emot en sådan ambition, trots all retorik om det sociala Europa. För en tid sedan talade Göran Rosenberg om den ökande skillnaden i Europa mellan en elitens "platsbefriade retorik" och "markstyrkornas platsbundna verklighet" (Dagens Nyheter 3/5 2002). För många av de platsbundna tycks välfärdsstaten upplösas och ersättas av någonting annat, oklart vad. Det var också ytterst det som kritiken mot Berlusconis reformer av arbetsrätten i Italien, som slutade i det brutala mordet på Marco Biagi, handlade om. Den gällde mindre reformerna som sådana, vilka närmast skulle innebära att Italiens regler anpassas till regler om anställningsskydd i norra Europa (inklusive Sverige), än misstanken att eliterna ytterligare ville nedmontera den välfärd som de själva inte är beroende av.

Denna misstro måste ses mot bakgrund av den kraftiga ekonomiska och sociala omstrukturering som skett under de senaste tjugo åren, och som förvisso inte präglat enbart Europa. Det är framför allt två starka krafter som för närvarande driver på den ekonomiska utvecklingen. För det första bevittnar vi en snabb omvandling av näringslivet, som är av lika djupgående betydelse som både den första industriella revolutionen under 1800-talet och den andra revolutionen från och med sekelskiftet 1900, vilken innebar framväxten av det moderna massproducerande industrisamhället. Ny teknik (i synnerhet den så kallade informations- och kommunikationsteknologin) och nya sätt att organisera produktionen av varor och tjänster har inneburit stora förändringar, inte minst när det gäller arbetsmarknadens organisering och arbetets innehåll. Gamla klyftor har utjämnats samtidigt som nya och ännu skarpare skillnader har utvecklats socialt och regionalt. Nya krav ställs på utbildning, tillgång till nätverk och förmåga till anpassning.

För det andra kännetecknas utvecklingen av en ökad internationalisering, eller globalisering om man så vill. Helt nya konkurrensförhållanden möter företagsamheten i dag. Näringslivet håller på att omstruktureras efter de krav som ställs av ett alltmer rörligt och lättflyktigt kapital. Man talar om uppkomsten av en "kvartalskapitalism" som styrs av kvartalsrapporter och börsvärden. Nya institutionella ägare kräver hög avkastning på sitt kapital och är mindre nationellt trogna än tidigare. Detta får en rad konsekvenser för både samhälle och individer. Allt känns mer osäkert än tidigare – pengar, jobb, trygghet – allt fler beslut förefaller fattas över individens huvud. Till och med statens roll tycks förflyktigas när det internationella kapitalet driver sitt spel.

Strukturomvandlingar har förstås alltid ägt rum och det vore missvisande att säga att de senaste decennierna varit unika i detta avseende. Ändå är det uppenbart att förändringstakten varit högt uppskruvad och att många människor känner en ökad otrygghet. På välfärdens område är det också många som upplever att en stor del av de trygghetssystem som man tidigare förlitat sig på bantats ner och devalverats. Samtidigt tycks de sociala behoven bara öka och vi har fått en fattigdom i Europa som visserligen uppträder fläckvis, men som är mera synlig än på mycket länge. Polariseringen tycks öka för varje dag. Vi erfar omfattande etniska problem som förstärks av en gettoisering, särskilt av storstadsområdena.

AV SKÄL SOM DESSA har allt fler börjat ställa frågan om innehållet i begreppet "det sociala Europa". Verkar vi inte i själva verket gå i rakt motsatt riktning? Välfärdsstaten var åtminstone något som alla kunde förstå och känna sig delaktiga i. Om denna monteras ner, hur skall man då kunna känna delaktighet i det som kallas "det sociala Europa"? Vad skall i så fall EU:s legitimitet vila på? Det är denna obesvarade fråga som skapar grogrund för det som hände i Frankrike i våras, och som kan hända någon annanstans nästa gång.

Vi kan dra en viktig slutsats av detta: välfärdsstatens utbyggnad i Västeuropa har hittills skapat legitimitet för det försonings- och fredsprojekt som EU i grunden varit. Men både det andra världskriget och det kalla kriget är oåterkalleligen slut. Det tycks också kunna sägas om det framåtsyftande projekt som kallats välfärdsstaten, åtminstone vad gäller väljarnas tilltro till den. Den fråga som inställer sig är: vad kommer att bli EU:s kärna i framtiden?

INTERVJU / EU måste ta hänsyn till medlemsstaternas olikheter. Det gäller kulturella, ekonomiska och sociala skillnader, enligt den tyske statsvetaren Fritz W. Scharpf. Men han önskar ett enat Europa för den internationella scenen.

Europa måste få vara ett och flera

Av
Sofia Nerbrand
Redaktör på *Axess*

EUROPEISKA UNIONEN ÄR SVÅRGRIPBAR och under ständig utveckling. Den är ett storslaget projekt utan egentliga historiska förebilder, skapad för att tråckla samman människor av olika slag. Men för närvarande närmar européerna sig varandra lite tveksamt, ibland nästan räddhågset. Kanske beror det på att utmaningarna nu är större än på länge. Unionens demokratiska legitimitet ifrågasätts. De folk och stater som EU bygger på förändras genom att befolkningarna grånar och flyttar över gränserna. Den ökade rörligheten och den ekonomiska integrationen leder till ett ökat tryck på förändringar av välfärdsstaten. Dessutom ska unionen utvidgas österut; 75 miljoner personer väntar nu vid dess tröskel. Detta ställer inte bara krav på institutionella reformer, utan också på förmåga att hantera en ännu större bredd vad gäller kultur och tradition. Även om den svenska regeringen förhåller sig mycket passiv pågår en bred debatt i Europa om hur vi ska förhålla oss till varandra. Inte minst har Joschka Fischers tal vid Humboldtuniversitetet i Berlin i maj 2000 inspirerat fler politiska ledare att formulera visioner i linjetal.

Jag träffar den tyske statsvetaren Fritz W. Scharpf för att intervjua honom om hur han ser på Europa och unionens framtid. Han är i Stockholm, inbjuden av landshövdingen, för att hålla en Tessinföreläsning på detta tema. Denne Johan Skytte-pristagare anno 2000 är en vältalig professor som leder det respekterade Max Planck-institutet i Köln. Mellan 1973 och 1984, när han var chef för ett forskningsinstitut vid Wissenschaftszentrum i Berlin, sysslade han främst med arbetsmarknadsfrågor. Därefter gav han sig i kast med att studera europeisk socialdemokrati och hur den hanterade 1970-talskrisen, vilket resulterade i boken *Sozialdemokratische Krisenpolitik in Europa* (1987). Han har blivit uppmärksammad inom statsvetenskapen för sitt användande av spelteori och *rational choice*-ansatsen. På senare år har han forskat om Europeiska unionen och frågor som rör välfärdsstaten. Han är en ledande tänkare vad gäller flernivådemokrati, *multi-level government*. I *Governing in Europe: Effective and Democratic?* (1999) diskuterar han problematiken kring EU:s beslutsfattande och hur olika politiska nivåer förhåller sig till varandra, och belyser var beslut lämpligen fattas för att nå både legitimitet och effektivitet. Scharpf är inte bara intressant som akademiker; genom sina kontakter med det tyska socialdemokratiska partiet har han ambitioner och förmodligen också möjligheter att göra avtryck i en framtida reformering av EU:s institutioner.

Det framkommer under vårt samtal att hans perspektiv främst är nationalstatens – inte EU-medborgarens, inte EU:s. Han styrs inte nämnvärt av ideologisk övertygelse och har heller ingen utpräglad framtidsdröm. Snarare är hans inställning pragmatisk; han efterlyser effektiva sätt att finna lösningar på befintliga problem.

– Unionen började som ett ekonomiskt samarbete med en gemensam, och sedermera inre,

marknad och utifrån de mål som man satt upp har projektet varit ytterst framgångsrikt. Men gränssnittet mellan ekonomi och sociala frågor har blivit alltmer kritiskt. När ekonomierna integrerats och unionen växt från sex tämligen lika medlemsländer till en mer disparat grupp om femton stater, har uppgörelser på andra fält än ekonomi försvårats markant. Så kallad negativ integration har visat sig vara enklare än positiv – det är lättare att komma överens om avregleringar på nationellt plan vad gäller exempelvis handel än att enas om nya gemensamma regler för miljö, hälsa och utbildning. Och om man ändå träffar enhetliga överenskommelser kan ekonomiskt svagare länder ha svårare att leva upp till åtagandena.

EN AV SCHARPFS HUVUDTESER är att EU i dag konfronteras med ett grundläggande dilemma: Effektiva lösningar kan inte både vara uniforma, det vill säga gälla i hela unionen, och uppnås i konsensus. Vi måste antingen göra avkall på enhetligheten i europeisk politik eller på beslutsfattandet som har samstämmighet som ideal. Scharpf anser att den de facto-konstitution som dagens beslutsfattande utgör ändå är ganska sund, och han är övertygad om att framtidskonventet, som i vår ska presentera förslag till regeringskonferensen 2004, kommer att ta fram en användbar förenkling och systematisering av fördragen.

– Konventets ordförande, Valéry Giscard d'Estaing, vet mycket väl att det kommer att misslyckas kapitalt om det intar positioner som kolliderar med de nationella regeringarnas intressen. Exempel på detta skulle vara förslag om att omforma kommissionen till en parlamentarisk regering eller att kommissionens ordförande skulle bli direktvald. Det skulle ge kommissionen mycket stor makt, vilket fordrar politisk ansvarighet. Regeringarna kommer att ha sista ordet i känsliga frågor som rör relationerna mellan de nationella parlamenten, kommissionen och ministerrådet samt röstreglerna i detta råd. Konventet bör undvika konfrontation, annars kommer det att misslyckas och frustrationen bli mycket större än efter bakslagen i Nice. Detta skulle skada EU i grunden. Konventet är därför dömt att lyckas.

Det finns skilda politiska kulturer inom EU, som märks till exempel vad gäller synen på demokratins öppenhet och diplomatins hemligheter, och Scharpf finner också att det saknas ett europeiskt *demos*. Vi utgör inte ett folk, utan våra olika språk, identiteter och historia är en del av det europeiska arvet, som vi måste ta hänsyn till. Det mångetniska USA har en konstitution som börjar med *We the people*, och Scharpf föreslår travestin *We the peoples* för en europeisk preambel.

– Det är en fördel om det finns en stark gemensam identitet vid antagandet av en konstitution, men eftersom den saknas måste vi välja det näst bästa. Vi måste formulera en avsiktsförklaring som vi kan enas kring, för även om vi tillhör olika folk kan vi utmejsla föresatser och gemensamma problem och organisera en apparat för att lösa dem på ett effektivt sätt. En konstitution som bygger på detta kan också bli legitim.

Dagens hårda krav på konkurrensneutrala villkor inom EU pekar Scharpf ut som det största hotet mot den nationella välfärdsstaten.

SCHARPF MENAR, i linje med sin pragmatiska hållning, att den diskussion som nu förs om institutionella reformer tar för liten hänsyn till om de bidrar till att lösa problem, och han lyfter särskilt fram försvaret av den "europeiska sociala modellen" och den gemensamma utrikes- och säkerhetspolitiken. Frågan är dock om det bara finns *en* europeisk välfärdsmodell. Scharpf har lett ett omfattande projekt som analyserat hur länder med tre avancerade välfärdsmodeller – den skandinaviska, den kontinentala och den anglosaxiska – har påverkats av den ekonomiska internationaliseringen. Resultaten redovisas i två volymer med titeln *Welfare and Work in the Open Economy* (2000). Ingenting tyder på att modellerna konvergerar eller att det finns ett enda framgångsrecept för att klara omställningen. Snarare måste varje välfärdsstat finna sin väg, utifrån specifikt nationella variabler. Finns det ändå ingen möjlighet att vi på sikt kommer att få en modell i Europa, undrar jag.

– Nej, svarar Scharpf bestämt. Då skulle du förlora det mesta av de förmåner som du nu åtnjuter i Sverige. Varför skulle du tolerera det? Den skandinaviska modellen är den mest generösa och bygger på mycket höga skatter, och så länge det är accepterat av svenska väljare är den robust. Dessutom har svenskar, liksom tyskar och britter, anpassat sig till respektive välfärdsmodell och agerar enligt de uppställda ramarna. Att harmonisera välfärdssystemen skulle innebära en dramatisk förändring och reformförslagen skulle möta hårt motstånd. En konvergens mot ett europeiskt system måste i sådana fall ske försiktigt och stegvis under lång tid.

Scharpf tror heller inte att en modell som bygger på obligatoriska socialförsäkringar i hela Europa är en framkomlig väg, utan han värnar den enskilda välfärdsstatens möjligheter att överleva. Det märks inte minst när vi diskuterar fritt vårdsökande inom unionen.

– EG-domstolen har slagit fast att EU-medborgare kan söka vård utanför hemlandet. I dag skickar det brittiska hälso- och sjukvårdssystemet patienter till kontinenten för att kapa sina vårdköer, men om initiativet i högre grad kom från enskilda personer skulle det hota den nationella vårdapparaten med konkurs, eftersom den skulle tvingas stå för kostnaderna. Vi behöver europeisk lagstiftning som reglerar detta.

Dagens hårda krav på konkurrensneutrala villkor inom EU pekar Scharpf ut som det största hotet mot den nationella välfärdsstaten, eftersom EG-rätten står över nationell lagstiftning. Om man ska vara konsekvent i sitt marknadstänkande bör den svenska välfärdsstaten avregleras, resonerar Scharpf. Han vill därför införa olika regler på EU-nivå, som har samma status som de som gäller ekonomisk integration för skandinaviska respektive kontinentala välfärdsstater, för att de ska skyddas och kunna utvecklas var och en för sig.

Ökad rörlighet kräver att de nationella välfärdssystemen tänjs och avgränsas på samma gång, och diskussionen om detta har intensifierats genom den förestående östutvidgningen. En grundsten i EU är fri rörlighet. Hittills har vi infört den för varor, tjänster och kapital och nu

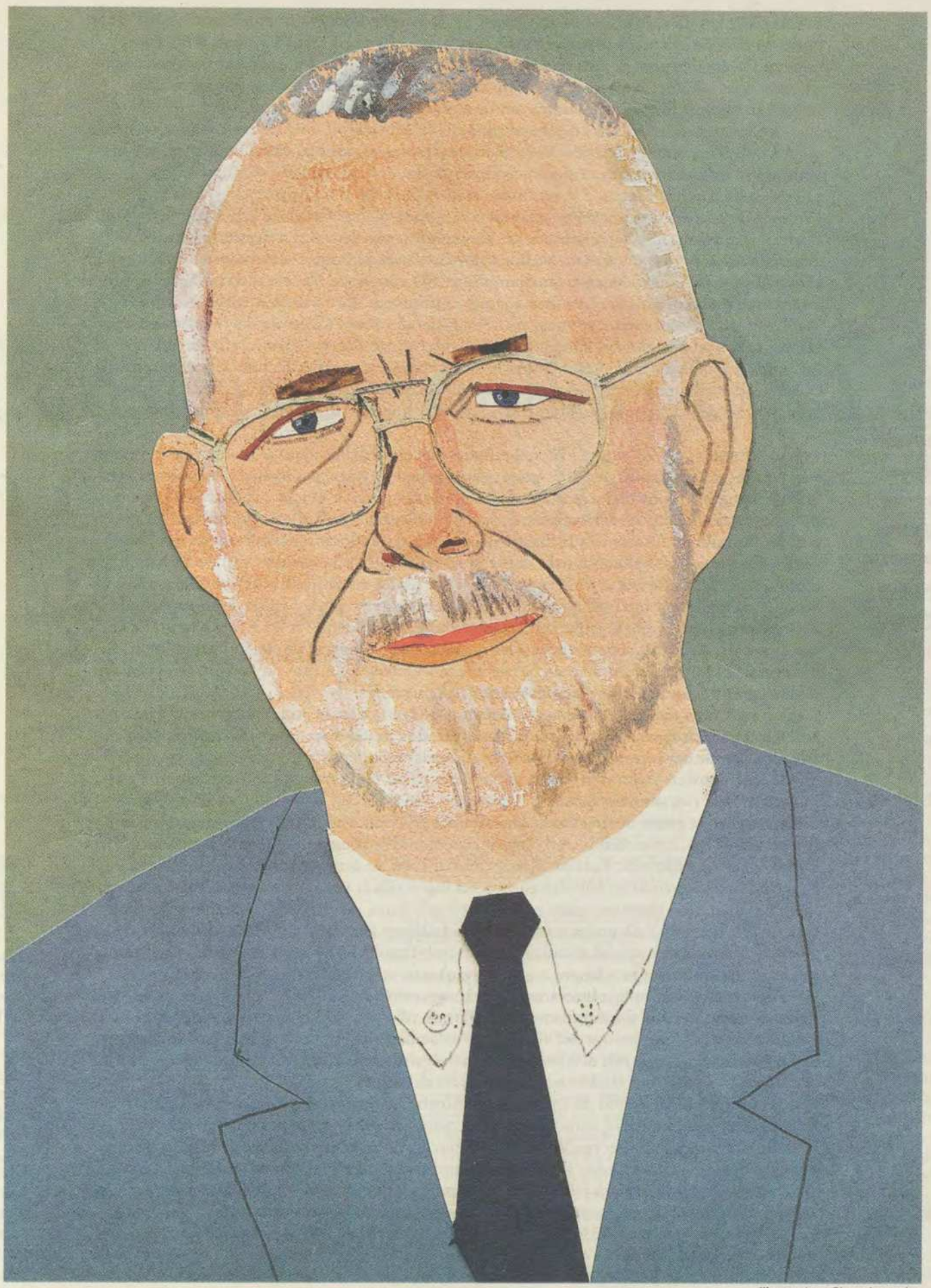

Illustration: Claes Jurander

"EU konfronteras med ett grundläggande dilemma: Effektiva lösningar kan inte både vara uniforma, det vill säga gälla i hela unionen, och uppnås i konsensus."

Ett av statsvetaren **Fritz W. Scharpfs** viktigaste forskningsområden är flernivådemokrati. Han har studerat EU:s institutioner och resonerar kring var beslut lämpligen ska fattas för att de ska nå såväl legitimitet som effektivitet.

bör fri rörlighet för människor hamna högre upp på dagordningen. Det anses inte självklart att personer från de nya medlemsstaterna ska få resa och arbeta på samma villkor, åtminstone under en övergångsperiod. Den svenska valrörelsen visade också att arbetskraftsinvandring väcker starka känslor; arbetarrörelsen artikulerade en tydlig rädsla för att människor från Polen kan komma hit och konkurrera om "svenska" arbetstillfällen.

– Rätten att röra sig fritt är i dag begränsad till att arbetskraft obehindrat kan röra sig mellan olika EU-länder, noterar Scharpf. Vad gäller omvandlingstrycket på välfärdsstaten som uppkommer av migration måste man göra skillnad på länder med socialförsäkringsbaserade välfärdssystem och länder med skattefinansierad välfärd. De förra finanseras genom avgifter. Här är immigration inget problem, eftersom de som är med och betalar också får tillgång till förmånerna, vilket inkluderar invandrare. De senare är mer känsliga, eftersom systemen är generella och inte bygger på den enskilde individens inbetalningar. Men oavsett i vilken typ av välfärdsstat man bor skyddas EU-medborgare av EG-rätten; de får inte diskrimineras på grund av sin nationella tillhörighet och ska ha samma rättigheter. Detta har lett till en rädsla hos befolkningen i länder med stor andel skattefinansierad välfärd för att de ska översvämmas av utlänningar som får orättvisa fördelar. Nederländerna och Sverige söker därför skydd mot invandring genom att höja minimigränsen för hur länge man måste ha bott i landet för att få tillgång till den generella välfärden. Den utbredda främlingsfientligheten i Danmark har att göra med att den danska välfärdsmodellen i extremt hög grad är finansierad via skatter.

Hans förslag är att EU ska upprätta en europeisk frivilligarmé, som finansieras av unionens egen budget.

SVÅRIGHETEN ATT SKAPA BÅDE enhetlighet och enhällighet uppstår även kring en gemensam säkerhets- och försvarspolitik. Å ena sidan skulle regeringarnas legitimitet äventyras om de var tvungna att följa majoritetsbeslut i EU. Å andra sidan är det, på grund av att vi har olika historia, värderingar och världsuppfattning, oändligt svårt att få till stånd enhälliga beslut om europeiska militära insatser. Enhälliga överenskommelser för europeiska militära uppdrag skulle alltså innebära hårda politiska debatter på nationell nivå och ännu svårare förhandlingar inom EU. På så vis försvåras förebyggande insatser i syfte att förhindra att konflikter eskaleras. Scharpf exemplifierar med fallet Kosovo, där vi fick använda mycket större resurser än vad som hade behövts om vi hade ingripit i ett tidigare skede. Hans förslag är att EU ska upprätta en europeisk frivilligarmé, som finansieras av unionens egen budget. Då skulle de nationella intressena bli mindre framträdande. Scharpf framhåller att USA inte skulle vara en del av detta försvar, men väl kunna samarbeta med europeiska styrkor.

– Vi bör kunna tala med en gemensam röst, och säga ja eller nej till olika typer av samarbeten. I dag har vi en situation där USA utifrån sina preferenser väljer olika europeiska allierade. Så var det i Afghanistan, där flera europeiska länder inte fick vara med, trots att de erbjöd sina tjänster. Detta innebär att vi får vänta på att bli uppringda av amerikanerna – eller inte, om vi har tur, skrockar Scharpf.

Tyskland är på grund av sin storlek, ekonomiska drivkraft, geografiska läge och historia en central kraft i EU. En omdiskuterad fråga är om framtiden kommer att präglas av ett europeiserat Tyskland eller ett förtyskat Europa. Scharpf hävdar dock att detta avgjordes för länge sedan; Tyskland har helt och hållet valt den europeiska vägen och är i dag det mest europeiserade landet inom unionen. Den historiska axeln mellan Paris och Bonn, numera Berlin, bedömer Scharpf som mindre framgångsrik under senare år, huvudsakligen beroende på att unionen har blivit för stor och axelns relativa storlek minskat. Dagens tysk-franska förhållande är tyvärr rostigt, men inte på grund av att det inte längre är socialdemokrater som styr i nationalförsamlingen:

– I den statsvetenskapliga litteraturen om komparativ politik slås det fast att den politiska färgen spelade stor roll för politikens innehåll fram till 1980-talet. Därefter har den förlorat i förklaringsvärde. I dag kvittar det vilken ideologisk hemvist en regering har. Problemen den har att lösa är desamma och den politiska handlingsfriheten är extremt begränsad. Och socialdemokrater är ändå inte särskilt socialdemokratiska längre!

Det fanns också en period då Tyskland och Storbritannien stod varandra närmare, fortsätter Scharpf, men det är mindre sannolikt nu efter oenigheten kring vad man bör göra åt Irak.

– Om Tony Blair och George W. Bush enas om att intervenera kommer de inte att be om Gerhard Schröders välsignelse. Han kommer inte att bli tillfrågad, annat än om huruvida USA får använda sina militärbaser i Tyskland och det kan han inte neka dem. USA är nu så arrogant att de inte kommer att be skeptiska länder om stöd. De behöver oss inte.

Men behöver vi inte USA? invänder jag. Vi har ju amerikanerna att tacka för en stor del av vår frihet och vårt välstånd.

– Vi behöver inte USA – om vi enas, svarar Scharpf eftertänksamt. Europa är tillräckligt stort och rikt för att kunna skapa en militär kapacitet som helt och hållet uppfyller våra behov. Vi behöver satsa mer pengar på materiel för att klara av underrättelsetjänst, trupptransporter, satellitkommunikation etcetera. Vi är emellertid inte i behov av en lika omfattande militärmakt som den amerikanska.

Det finns frågetecken kring hur den transatlantiska balansen kommer att te sig i framtiden, mot bakgrund av Europas åldrande, svårigheter att komma överens och slokande tillväxt. Scharpf konstaterar att den nuvarande asymmetrin mellan USA och Europa är enorm, men att det aldrig kommer att utkämpas krig mellan oss, även om vi har olika intressen i världen.

– Vi är oeniga om Irak, men vad gäller Mellanöstern är vi minst lika beroende av oljan från området och vi är lika engagerade i Israel som USA. Ambivalensen och spänningen är likartad på båda sidor om Atlanten. Vi arbetar mot samma mål, även om vi inte alltid arbetar välkoordinerat.

Äktenskapet mellan USA och Europa i upplösning

REPORTAGE / Att förstå Europa. Eftergivenhet och oförargligt teknokratvälde är utmärkande drag i Europa. Kulturchauvinism och stark skepsis mot USA är obligatoriska attribut hos den europeiska kultureliten.

Jag anklagar Förenta staterna för att befinna sig i ett permanent tillstånd av brott mot mänskligheten.
Henry de Montherlant

Av
Nicholas Fraser

Författare och journalist

Översättning: Karin Olsson

Man kan avverka en amerikansk rundtur i Paris mycket fort. Starta där giljotinen en gång stod, vid nordvästra hörnet av Place de la Concorde, och stå vänd mot obelisken och fontänerna intill som nu är upputsade med grön färg och förgyllning. Det var här som en avdelning amerikanska infanterister först marscherade fram i Europa år 1917, till massornas jubel. Stanna sedan till vid floden och bron, med träden och de pittoreska pråmarna, och ställ frågan vad som skulle finnas kvar av all denna solida europeiska skönhet och välstånd om det inte hade varit för att unga amerikaner kommit till undsättning i två krig. Återvänd till Place de la Concorde och sök rätt på raden av byggnader intill den ambassad – nu diskret avspärrad – varifrån amerikaner år 1949 började dirigera de väldiga förråd av civil utrustning som Marshallplanen kom att bestå av. Tänk nu på hur det kan ha påverkat uråldriga, övermåttan stolta platser att få se tankar de betraktade som sina egna – demokrati, mänskliga rättigheter, själva möjligheten att exportera universella begrepp som definierade civilisationen – annekteras och sedan lämnas tillbaka till dem. Föreställ er hur det känns för de arroganta att få se sina egna påfund förverkligas på ett sätt som överträffar vad de än själva kan ha åstadkommit. När ni åter står på platsen för giljotinen, försök då att förstå hur det kan kännas att vara europé i den amerikanska världen.

Det är inte alltid det känns bra. I våras hamnade jag i Paris för att försöka förstå den antiamerikanska inställningen i Europa. Jag har vuxit upp med en fåraktigt ambivalent syn på Amerika, med lika delar hat och kärlek, eftersom jag är till hälften fransman, till hälften engelsman. Men nu verkade européerna inte längre vara ambivalenta i fråga om USA, utan direkt fientliga. Europa och Amerika tycktes ha blivit djupt och till och med oåterkalleligt främmande för varandra. Det var kort tid efter attacken i fjol mot Amerika som jag blev uppmärksammad på denna förändring i attityderna. På ytan var kondoleanserna i Europa så gott som enhälliga, men perioden av kollektiv sorg var kort bland eliterna, ungefär som vid Hamlets danska hov. Jag borde ha känt till att kondoleanserna föddes ur en sedvänja och var nästan helt och hållet av formell natur. De liknade minnesceremonierna var gång en ny samling döda kroppar påträffades där någon halvt om halvt bortglömd massaker på polacker, judar, muslimer, katoliker, protestanter, tyskar eller ryssar hade förövats. Vi européer vet att sådant drabbar varje civilisation förr eller senare. Men Europa ville inte följa Amerika in i den farliga värld där mördare stod på lur vid utkanterna av den upplysta stormarknaden. Vi sade, till en början hövligt och sedan lite mindre hövligt: "Nej tack, det här är ingenting för oss, det här är ert äventyr och inte vårt. Lämna oss i fred där vi är." En finsk filmskapare jag är bekant med erkände att han och andra européer länge hade vetat om att Amerika var illa ute i sin hybris. "Men vi var nöjda med att ha fått rätt. Vi avskydde oss själva för att vi kände på det viset."

KAN ÄKTENSKAPET MELLAN Europa och Amerika räddas? Från en blandad skara av danska jurister, holländska byråkrater, spanska NGO-aktivister och brittiska banktjänstemän hörde jag skeptiska tongångar. Uttrycket "mördande enfald" användes allmänt. Det land som verkade vara mest fientligt i sin inställning till USA var Grekland, där man aldrig har förlåtit stödet till militärdiktaturen, men Frankrike låg inte långt efter. Italien befann sig någonstans i mitten. Bara Irland och Polen tycktes vara lojala.

För BBC:s räkning skärskådade jag europeiska essäer, europeiska filmer, europeiska dokumentärer. Och jag blev riktigt slängd i att förutse, vid möten med någon och så snart det rutinmässiga klarats av, det ögonblick då en talande skulle som på en i förväg given signal komma fram till det som mest trängde på: att beklaga sig över Amerika. I Frankrike var formeln lika lite varierande som ett fastställt pris (*prix fixe*). Vid ett tillfälle när jag satt i den förgyllda Salon de l'Horloge i Quai d'Orsay tillsammans med en fransk

diplomat, som jag formellt diskuterade television med, uttryckte han besvikelse över inställningen till Europa hos slöfockarna till anglosaxare (det var engelsmännen han menade). Amerikanerna, sade diplomaten förtydligande, var de värsta. Det var synd att de var den enda "hypermakten" i världen. Men det var likafullt möjligt att tala klarspråk med dem och det hade blivit den franska policyn. "Vi är alltid mer kritiskt inställda till våra vänner", avslutade han. Runtom i det magnifika rummet nickades det bifall. Detta slog mig som inte helt uppriktigt, men det kunde kvitta. Som européer förväntades vi erkänna att Frankrike hade gjort sin insats för civilisationen.

"Frågan är: Litar vi på Amerika?" förklarade en vän för mig en dag på Café Marly, med utsikt över I. M. Peis glaspyramid vid Louvren. Hon kritiserade inte den klumpiga amerikanska bombningen i Agfhanistan, som kunde döda gästerna vid ett bröllop, och yppade inga tvivel på att Donald Rumsfeld och Colin Powell verkligen handlade på den fria världens vägnar, som de hävdade. Inte heller anspelade hon på hur grundläggande konstitutionella rättigheter kringskars av säkerhetsskäl. Snarare menade hon att Amerika i en mycket bredare bemärkelse inte längre väckte förtroende, till följd av sin oförmåga att skilja mellan fakta och fiktion. Därpå serverades jag en utförlig uppräkning av Amerikas estetiska brister. Hon började med raden av specialeffekter i nyhetssändningarna i tv – dov musik, en monotont upphetsad speakertext – som gjorde att varje verklig känsla av fara snabbt neutraliserades. De upprepade bilderna av tornen som föll samman störde henne – en gång räckte mer än väl. Hon fortsatte med att kritisera de enfaldiga retoriska grepp som George W. Bush tog till för att uppmärksamma sina landsmän på den aktuella faran. Var det verkligen nödvändigt att använda teologin – och dålig teologi till och med – för att beskriva en enkel om också avgjort åskådlig handling av aggression? Varför talade amerikaner urskillningslöst om ondskan, som om de hade uppfunnit den och satt inne med exklusivt vetande om hur den exploaterade världen? Det som gjorde mig upprörd var den likgiltighet hon syntes hysa inför en attack mot ett land som gällde för att vara en allierad. Jag föreslog att en viss överdrift kunde anses försvarbar som svar på aggression. Till skillnad från Europa, där man sätter för stort värde på understatement, är Amerika när allt kommer omkring ett storslaget land präglat av överdrifter. Men hon lyssnade inte. Hon trodde att Europa skulle lösgöra sig från Förenta staterna. Utan tvivel hade dessa uttryckt komplementära visioner av samma saker i det förflutna, men den tiden var förbi. Europa borde vara sig självt, och det betydde med nödvändighet att inte vara som det bedrägliga USA.

Bland den franska eliten är nationalismen fortfarande iögonfallande tydlig. Att hysa ovilja mot Amerika, förklarade en före detta redaktör på *Le Monde* för mig, har blivit "grundvalen för vad som är franskt". Det antas råda en rivalitet mellan Frankrike och Amerika: båda gör de anspråk på att vara sinnebilden för principen om universella rättigheter. Fransmännen tror fortfarande att de uppfann den moderna civilisationen och att *la gloire* stals ifrån dem av anglosaxarna. Under min livstid har den övertygelsen allra tydligast kommit till uttryck i filmen. Rörliga bilder uppfanns av fransmännen – bröderna Lumière – men utvecklades till sin fulla kommersiella och estetiska potential i Amerika, och det skulle kunna tyckas som om detta rov aldrig har förlåtits helt och hållet. Oftare märks dock i franska filmer ett dystert fördömande av hur Amerika vilselett och svikit Europa. Jean-Luc Godards senaste film, *Eloge de l'amour*, kunde mycket väl ha varit hans första, så litet har hans tankar förändrats med tiden. För Godard är en polemisk antiamerikansk hållning en formell kulturell emotion som behövs för varje fullständigt omdöme om världen. Amerikanerna är utanför historien, så upplyser oss en pompös berättelse i den nya filmen. De äger historier, men kan inte någonsin förstå dem. Särskilt Steven Spielberg blir illa åtgången. "Amerikaner har inget förflutet ... De köper andra människors förflutna och säljer bilder av det."

Européerna, i synnerhet fransmännen, är inbegripna i en kamp med Amerika om vem som har äganderätten till drömmar. Deras egna drömfabriker utvecklades i relation till staten och sattes att göra tjänst åt propagandan. Bara Amerika visade sig kunna ge uttryck för privata drömmar. Varje europé som lockas av moderna uttryckssätt tycks vara av ödet bestämd att bli olustigt förledd av den amerikanska individualismen.

TIDIGT PÅ 1980-TALET reste jag till Östeuropa, det dåvarande Sovjetblocket.

Antiamerikanismen ökar i Europa. Européerna både förfasar sig över och avundas Amerikas ställning i världen, menar Fraser. Därför lägger de gärna skulden på Amerika för allt som är bristfälligt i den europeiska civilisationen. Foto: Michele Limina/Pressens bild

"Amerika är vårt sanna Europa", fick jag höra av en polsk motståndare till det sönderfallande systemet. Hon menade att Polens europeiska framtid – om landet någonsin skulle kunna ryckas loss ur Sovjetunionens klor – nödvändigt måste innefatta vad Amerika hade tillfört Europa. I Polen vördades Ronald Reagan lika mycket som den nye påven. Ingen europeisk gestalt betraktades på samma sätt, fru Thatcher undantagen. Jag tyckte att den polska synen på Amerika verkade förnuftig. De europeiska staterna väster om Elbe hade för all del papper som gick under namnet konstitutioner och höll sig till demokratisk praxis, men ingen stat syntes omsluta frihetens principer lika definitivt som USA. Vid samma tid stötte jag dock också på västeuropeiska farhågor om att Amerika skulle tränga sig in hos dem. Vem skulle komma att rädda resterna av Sovjetimperiet, Europa eller Amerika? Det antogs att det var Europa. I synnerhet tyskar lutade åt att tro att denna del av kontinenten var deras – eller åtminstone tillhörde Europa.

Men nutiden ser helt annorlunda ut, som om någon aspekt av en ömtålig balans i ett ömsesidigt fördömande hade rubbats. Kriget i Irak är hittills inte mer än en tanke i Washington, men att döma av den ängslan krigsutsikterna väcker i hela Europa skulle man kunna tro att kriget redan hade både utkämpats och förlorats. Skandaler på Wall Street leder till hårda ord om hur Amerika hycklat när landet så fullständigt fått med sig Europa på privatiseringens välsignelser. Den övervägande europeiska metoden att ställa missdådare till svars med hjälp av en internationell domstol hade väckt stark aversion i Washington och orsakade ett plötsligt amerikanskt tillbakadragande från FN:s försök att skapa fred. Men dessa händelser i sig förklarar inte en mer genomgående ångest. Mina vänner kammar igenom sina historieböcker och ringer och säger att det här inte alls är som de gamla kriserna under det kalla kriget, som Europa övervakade i detalj. Ingen kan vara säker på vad som kommer att hända. Är inte Amerika lite väl oförutsägbart? Kommer Amerika snart att gå samma väg som det brittiska imperiet, i ett anfall av imperiedårskap?

RÄDSLAN FÖR Amerika är knappast begränsad till den europeiska kontinenten. Ogillande av Amerika har blivit en av många saker som européer övertar från varandra numera, i sin iver att visa vad de har gemensamt. I London där jag bor och arbetar ser jag dagligen antiamerikanska stämningar luftas i spalterna i *Guardian*, en tidning som avspeglar åsikterna hos den framåtsträvande brittiska medelklassen. Det inlägg jag vet att jag aldrig kommer att glömma hade rubriken: "De kan inte förstå varför de blir hatade". Ja, medan räddningsmanskapet ännu kämpar med att dra fram brandmän ur skrothögen, är det kanske litet väl mycket begärt att andra än en liten minoritet skulle koppla ihop det som nu drabbat dem med det som deras egen regering tillfogat stora delar av världen.

Ogillande av Amerika har blivit en av många saker som européer övertar från varandra numera, i sin iver att visa vad de har gemensamt.

Jag har försökt föreställa mig en liknande text skriven år 1940, med beskrivning av förstörelsen av East End i London. Men jag tvivlar på att någon amerikan då skulle ha uttryckt sådana känslor i samband med brittisk imperialism. Känslor av den arten skulle man kanske bara hitta i någon publikation som uttryckligen ägnade sig åt irländsk republikanism. Skribenten, en ung entusiastisk journalist vid namn Seumas Milne, berättade stolt för mig att han hade fått 5 000 e-brev som svar på sin krönika. Förutom de från Amerika, där många brevskrivare förklarat sig vilja ge honom en omgång eller ta kål på hans hustru och barn, hade läsarbreven varit överväldigande positiva. Han hade blivit överraskad av gensvaret eftersom den synpunkt han fört fram verkat vara så självklar. Jag fann Milnes uppriktighet allt annat än lugnande. Jag kunde inte komma på något att säga till honom. Så här tänker faktiskt många européer om Amerika.

En annan dag i London satte jag mig ner tillsammans med Tariq Ali, aktivist och vänsterstudent en gång i tiden, men numera med dyster uppsyn och den dömande attityden och de omsorgsfullt valda orden hos någon av Trollopes biskopar. Ali tror att Amerika har blivit ett "fundamentalistiskt" samhälle, på kant med sina egna demokratiska traditioner och inställt på att försvara de prerogativ som tillkommer ett imperium. "Det är annorlunda nu än på 1960-talet", sade han. "Varför? Därför att hoppet om att besegra det amerikanska imperiet på 1960-talet kom inifrån Amerika. Och nu verkar det inte vara så. Amerikaner är inte längre indignerade över sina egna överdrifter. Det sätt på vilket de har anpassat sig till att ha så mycket makt är en katastrof för dem som inte är med bland de främsta av de gynnade eller av klienterna."

Brittisk anti-amerikanism är lika gammal som Revolutionen. Under förra seklet kom den emellertid att tillhöra den vresiga imperiehögern av Evelyn Waugh-typ och den pacifistiska vänstern i sandaler och arbetarjacka. "Som Grekland i förhållande till Amerikas Rom", var Harold Macmillans sätt att beskriva Storbritanniens underordnade relation till Staterna. Amerikanerna betraktades av tradition som enkla människor, ofta krassa, men de skulle kunna vinnas över för en högre civilisation. På senare tid har biografiförfattarna beskrivit den entreprenörmässiga, nästan teatraliska iver med vilken Churchill hade satt i gång med uppgiften att övertyga amerikanerna om det omöjliga i att skilja deras öden från det brittiska imperiets.

Men i dessa dagar har Churchill i stort sett blivit ett mäktigt nostalgiföremål för européerna och numera är det något avgjort passé över hans ändlösa tal om transatlantisk vänskap. Vad som är på uppgång är den långa traditionen av missförstånd, okunnighet, strategisk dövhet eller direkt ömsesidigt ogillande bland dem från både Storbritannien och Amerika, som går under namnet "atlanticists". En del amerikaner gillar att säga att "vanliga" européer tycker om Amerika medan eliterna är fientligt inställda, och den åsikten framförs med kraft i de populistiska tirader som fyller Rupert Murdochs ledarsidor. En skribent i Londontidningen *Sunday Times* valde att läxa upp den brittiska intelligentian på följande vis: "Jag är utled på min generations gnälliga otacksamhet, deras oresonliga, infantila avsky för den stora, upproriska, spirituella och gränslöst begåvade nation som så ofta har räddat oss från oss själva".

MEDAN KRIGET MOT terrorismen har drumlat sig fram har en annan konflikt blossat upp i en del av världen, där stormakternas ambitioner länge har spelats ut genom ombud. Den blodiga kampen mellan israeler och palestinier har snabbt förvandlats till det tydligaste uttrycket för det ideologiska kalla kriget mellan Europa och Amerika. De "antisionistiska" attityderna hos européerna har visat sig väcka irritation hos amerikanska anhängare av Israel. Så reagerade till exempel Charles Krauthammer, skribent i *Washington Post*, på dessa händelser och på underrättelsen om att vid en middag, där han var hedersgäst, hade den franske ambassadören i Storbritannien sagt till Barbara Amiel, hustru till Conrad Black, att Israel var "ett litet skitland":

> I Europa är det inte tryggt att vara jude. Hur kan det komma sig? [...] Vad vi ser är en uppdämd antisemitism, ett lössläppande – med Israel som utlösande faktor – av en tusenårig drift som på ett mäktigt sätt infekterade och formade Europas historia. Det egendomliga är inte antisemitismen nu, utan att den varit relativt frånvarande under det senaste halvseklet. Det var det som var den historiska anomalin.

Är européerna antisemiter? Vad innebär det? Med en rysning av obehag erinrar jag mig ett tillfälle när en grupp renskrubbade, välmenande, icke-judiska tyskar i 25-årsåldern spelade klezmermusik i Berlin. Vad de lyckades åstadkomma, när de önskade uttrycka solidaritet med den judiska europeiska kultur som försvunnit, var bara dålig musik. Så många monument har uppförts i en kollektiv europeisk akt av gottgörelse. Var allt detta förgäves? Är nazitankar på väg att komma tillbaka? En del av mina judiska vänner tror det, men jag är mera böjd att se den samtida antisemitismen som en underavdelning till den nutida antiamerikanismen än som ett nytt uppsving för attityder från tiden före kriget. Den arabisk-israeliska kampen är ett krig mellan ombud för vad som egentligen är den verkliga kampen mellan Europa och Amerika.

Nuförtiden tror européerna att de upptar en avgränsad plats i världen, en plats som tänkts ut åt dem av Amerika. Medan de var "junior partners" under kalla kriget har de nu till uppgift att, sedan den verkliga striden eller diplomatiska turerna har utkämpats, leverera fyrhjuliga fordon och säckar med livsmedel och bistå offren. Vi utför uppgifterna i ett globalt socialarbete med både god vilja och entusiasm, men så mycket tjänande av andra

leder till minskad självaktning, även när det utförs för ett gott ändamål.

Striderna i Palestina, i vilka amerikautrustade israeliska styrkor ofta förstör de byggnader som tillhör den palestinska myndigheten och som uppförts av EU, försätter européerna i en situation där de inte vet hur de ska reagera. De kan inte (och här är Europas blodbesudlade förflutna betydelsefullt) hopa skulden uteslutande på israelerna. Det är lättare att sentimentalt stöpa palestinierna i den välbekanta rollen som offer. Men eftersom européerna ändå vill ha ett slut på striderna måste de be amerikanerna att handla på deras vägnar, vilket naturligtvis är vad Amerika inte kommer att göra. Tanken på en "stars-and-stripes-demokrati" i Palestina, skapad mitt i ruinhögarna och på order av Ariel Sharon och George Bush, ter sig enbart löjlig i Europa. Men än en gång sopas européerna åt sidan. Detta, snarare än nedärvd antisemitism, förklarar de rådande europeiska känslorna av frustration gentemot Israel.

DET ÄR INTE SVÅRT att på skilsmässoadvokaters vis rada upp skäl till separation mellan Europa och Förenta staterna. Man skulle kunna lista följande: äktenskaplig nyckfullhet (tendensen att göra upp stridsplaner utan att informera den franske presidenten), likgiltighet för redan gjorda arrangemang (diverse klander av initiativ på platser som Kyoto), avsteg från regler (stål- eller jordbrukstariffer), att ge sig själv en plats utanför lagen (vägra att acceptera utslag i den internationella domstolen) eller, mest upprörande för européerna, snabb reaktion i tider av fara (USA:s krigsmateriel tagen i bruk innan angripare hunnit få sina bomber i ordning). Den amerikanska vänskapen med Ryssland lugnar inte européerna utan snarare skrämmer dem, och detsamma gäller tanken på att skrota så många kärnvapen och ersätta dem med ett missilförsvar vars kapacitet ännu är okänd. Men jag tycker inte att dessa tvister ensamma förklarar att banden mellan Europa och USA håller på att lossas. För mig ser det ut som om ett mer allvarligt återkallande av tillgivenhet håller på att ske. Kanske det är dags att överväga om det är Europa som har förändrats och inte Amerika.

En råkall dag tog jag åter igen Eurostartåget, denna gång till Bryssel. Jag begav mig till den fula klunga av byggnader, som liknar huvudkontoret för något bankrutt konglomerat i telekombranschen, men som tidvis är säte för Europaparlamentet. Här arbetade det pompöst namngivna konventet om EU:s framtid. Med Valéry Giscard d'Estaing som ordförande, en 76-årig före detta fransk president med den vissnade uppsynen hos en av grundarna till den kinesiska mandarinklassen, har denna majestätiska samling av "de stora och goda" i Europa tänkt ut en författning för Europeiska unionen, och förebilden för dess förhandlingar uppgavs vara de som ägde rum i Philadelphia år 1787.

Jag hade hoppats på en aldrig så svag återklang av Hamilton eller Madison eller Jay, men blev besviken. Tjänsteandarnas mässande av översättningar i det väldiga rummet dränkte varje spår av vältalighet som kan ha funnits i talen, som hölls av utrikesministrar från Malta eller Litauen. Det ämne som diskuterades var "subsidiaritet" – det europeiska kodordet för staters rättigheter. Ingen kunde veta säkert vad som i slutänden skulle återstå av suveräniteten hos så olika och en gång så obestridligt solida enheter som Frankrike, Tyskland, Storbritannien, Luxemburg eller Lettland. De hövliga, ovedersägligt tråkiga förhandlingarna skulle enligt schemat pågå i mer än ett år innan de ratificerades av vart och ett av länderna. Det betydde att den europeiska överstatligheten långt ifrån skulle vara någon imitation av de raska överläggningarna en sommar i Philadelphia, utan dra ut på tiden som en Andy Warhol-film till otaliga mer eller mindre identiska konsultationsrundor som varade i åratal. Även de som förespråkade den europeiska konstitutionen medgav att den kanske aldrig skulle komma att ratificeras. Medan jag lyssnade till talen började jag en smula ovänligt tänka att européerna inte behövde oroa sig för att bli föremål för angrepp. Ingen begrep sig på EU tillräckligt bra för att vilja förstöra det.

I ökande grad måste man betrakta Europa som en tillflykt för människor som blivit försagda och osäkra om sin plats i världen.

TILL SIST BÖRJADE jag fatta varför det skulle kunna vara nödvändigt för tjusiga européer att tänka på sig själva som några som befann sig i opposition till USA. Av och till, med onda aningar, hade jag genom åren bevittnat vad franska federationsideologer envisades med att kalla "byggandet" av Europa. Europaförespråkarna, som den italienske ekonomiprofessorn Romano Prodi, som driver EU, väckte min respekt med sin hederlighet när de upplyste mig om att det nya Europa skulle ta åtminstone femtio år till. Har vi så mycket tid till förfogande för att debattera om små detaljer, medan världsekonomin rusar vidare? Det kanske vi inte har. Det är vad amerikaner berättar för oss, ofta på ett ohövligt sätt.

Det spelar ingen roll hur ofta européerna talar om sin önskan att skapa något som kan tävla med det amerikanska inflytandet, den kommer på skam och deras ambitioner får inskränka sig till att missnöjt skvalpa efter i det väldiga amerikanska kölvattnet. Eftergivenhet och oförargligt teknokratvälde är de utmärkande dragen hos Europa. I övrigt består den europeiska framtiden av önskningar – att nationalstaterna på något sätt borde upphöra att existera, att nationerna i Östeuropa skulle kunna sugas upp av Unionen utan överdrivet krångel, att på något sätt mindre pengar skulle kunna slösas på kossor och olivträd, och att världen, i motsats till vad man väntar sig, på något sätt kommer att visa sig kunna bli en mindre farlig plats, mera överensstämmande med det omsorgsfullt övervakade, luftkonditionerade och helt och hållet oklanderliga utrymme som koloniserats av EU.

Under tiden finns Amerika – också ofullständigt, men i oupphörlig förändring, en fristad för missljud och improvisationer, en källa till både löften och faror. Och nu vill européerna lägga skulden på Amerika för vad som helst som ser ut att vara bristfälligt i den europeiska civilisationen. De trånar också efter ett Europa som på något sätt är skapat i opposition till Amerika och överlägset Amerika. Ja, hur skulle det annars vara möjligt att vara europé i dessa tider?

I ökande grad måste man betrakta Europa som en tillflykt för människor som blivit försagda och osäkra om sin plats i världen. För sanningen är, även om européerna hindrar sig själva från att få syn på den, att de stora drömmar som mognade vid slutet av förra århundradet inte har burit frukt. Det finns ingen definitiv uppfattning om vad det innebär att vara europé, och det finns de som undrar om det nya Europa någonsin kommer att slå rot.

Men det faktum att det officiella Europa har misslyckats med att engagera sina medborgare får något annat som konsekvens, och det måste finnas med i varje övervägande av vad Europa kan eller inte kan göra i världen. Som en reaktion mot teknokraterna i Bryssel, medelklassiga och inriktade på en mittenpolitik som de är, finns också än en gång en främlingsfientlig och separatistisk höger på den europeiska scenen. Inte federal harmoni utan rädsla visar sig vara den vägledande känslan i Europa och mest av allt rädsla för utlänningar. Inte bara arga och rädda vita européer, utan miljoner europeiska araber, som med eller utan lagens godkännande trängs i de nedslitna utkanterna av Europas städer, måste på något sätt fås att hålla sig lugna. För många européer, i synnerhet anhängare av den yttersta högern, är utsikterna att utvidga Europa till att omfatta miljontals utfattiga östeuropéer inte tilltalande. De vill ha det precis som nu. De tycker illa om många aspekter av den samtida världen, inklusive den globala kapitalismen, som de klandrar Amerika för. I likhet med de ledare på vänsterflygeln som de föraktar, avskyr även dessa högeranhängare amerikanska vapen och den amerikanska modellen för mångfald.

RÄDSLA FÖR DET okända genomsyrar den europeiska civilisationen, vilket bland annat innebär, och kanske är det viktigaste, rädsla för Amerika och vad Amerika står för. Rädsla är förklaringen till att stränderna, sjöfartslederna och landgränserna i det nyligen så gränslösa Europa nu patrulleras dagligen med sådan ihärdighet, till att flyktingläger stängs i Frankrike och till att den så liberala brittiska regeringen, under ledning av Tony Blair, har kunnat ställa frågan om flottan möjligen kan spärra vägen för asylsökande, som är obetänksamma nog att försöka landstiga på Albions stränder.

Om de nya inåtvända europeiska attityderna får råda, kommer de att förhindra även det mest godartade globala samarbete med Amerika, för att inte tala om det riskabla uppspårandet av fiender. För ögonblicket, och vad man än må tänka om George Bush och hans stora korståg, är det svårt att förstå hur Europa kan presenteras som någon sorts modell för den övriga världen.

© 2002. Harper's Magazine

Kätterskt tänkande i strid med materialism

En tjeckisk Sokrates. Tre månader efter att den tjeckiske filosofen Jan Patočka engagerat sig i motståndet mot kommunistregimen blev han fängslad. Han avled kort därefter och händelserna gjorde hans namn känt i bredare kretsar. Mindre bekant är hans filosofi som utgår från Hegel, Husserl och Heidegger. I hans reflektioner kring livsvärlden finns grunden för det politiska engagemanget.

FREDRIK SVENAEUS
Lektor i filosofi vid Södertörns högskola

I SIN INLEDNING till den franska översättningen av *Kätterska essäer i historiens filosofi* (1981) skriver Paul Ricoeur: "I väst känner man Jan Patočka knappt mer än till namnet". Trots att murarna mellan Öst- och Västeuropa har rämnat finns det all anledning att förmoda att så fortfarande är fallet här i Sverige. På fransk, tysk och engelsk mark har läget förändrats under de senaste två decennierna genom översättningar av Patočkas viktigaste verk och en hel del kommenterande litteratur. På svenska letar man dock förgäves om man är ute efter något av eller om den tjeckiske filosofen.

Ödet ville att Patočka skulle gå till historien som politisk motståndsman och inte som filosof, trots att han inte vigde mer än knappt tre månader – de sista i sitt liv – åt det praktiska värvet. Den första januari 1977 framträdde Patočka tillsammans med Václav Havel och Jirí Hájek som författare till dokumentet "Charta 77" som snabbt spreds över världen. Bakgrunden var Tjeckoslovakiens undertecknande av Helsingforsavtalet 1975, som på papperet gav tjeckoslovakiska medborgare rätt att fritt uttrycka sin mening utan att förföljas eller fängslas. Verkligheten var dock en annan. Regimen fortsatte att trakassera dem som ägnade sig åt politiska samtal utanför de ortodoxa marxistiska doktrinerna och samfunden, och denna diskrepans mellan lagens bokstav och tillämpning fick den gamle filosofiprofessorn att slutligen ta bladet från munnen.

Patočka hade aldrig agerat medlöpare åt den kommunistiska diktaturen, men det motstånd som han tidigare ägnat sig åt hade varit av ett stillsammare slag: privata filosofiseminarier om Platon, Kant, Dostojevskij, Husserl och Heidegger i olika våningar i Prag, dit såväl unga tjecker som franska och tyska intellektuella fann vägen. När han nu tog steget ut i offentligheten slog makthavarna till med sedvanlig hårdhet. Patočka fängslades och utsattes för långa förhör som inte avbröts trots att han måste föras till sjukhus på grund av sin sviktande hälsa. Den 13 mars 1977 avled Patočka till följd av en hjärnblödning. Hundratals tjecker följde begravningståget. Polis och militär slog en järnring runt kyrkogården och gjorde sitt bästa för att hindra gästerna från att komma in. När prästen läste över kistan kretsade en helikopter över platsen och polismotorcyklarna kördes på tomgång. Ingen kunde höra ett ljud av de sista ord som sades över Patočka.

Ödet ville att Patočka skulle gå till historien som politisk motståndsman och inte som filosof...

Denna historia har berättats förut, men hur många känner till filosofen Patočka vid sidan av motståndskämpen och martyren? Och i vilken utsträckning är de båda en och densamme? Det är utan tvekan Patočkas filosofiska tänkande och patos som till slut driver honom in i döden, men hur ser denna politiska filosofi ut och vad kan vi lära av den i dag?

MEN LÅT OSS ETT tag till fortsätta att följa den biografiska väg vars slut ni nu känner. År 1929 befinner sig den 22-årige Patočka som stipendiat vid Sorbonne i Paris där han besöker de föreläsningar som fenomenologins åldrade fader Edmund Husserl håller under titeln *Cartesianska meditationer*. De lämnar ett bestående intryck och förstärker ett redan tidigare väckt intresse för fenomenologin hos den unge filosofen. Efter att ha avslutat och försvarat sin doktorsavhandling i Prag söker sig Patočka med hjälp av ett nytt stipendium återigen utomlands. Andra halvan av 1932 tillbringar han i Berlin, en häxkittel där nazister och kommunister slåss om makten. Sommaren året därpå anländer han till Freiburg, sedan ett par årtionden tillbaka fenomenologins högborg där Husserl verkat och hans lärjunge Martin Heidegger nu övertagit professorsstolen.

Det är hårda tider i Tyskland. Hitler har tagit makten och i april har Heidegger accepterat att överta rektorsämbetet vid Freiburgs universitet i allians med nazisterna. Patočka kastas rakt in i de politiska och filosofiska stridigheterna. Han mottas på ett mycket vänligt sätt av den pensionerade Husserl, som bjuder honom på te och introducerar honom för sin assistent Eugen Fink och andra elever. Husserl är född i Mähren, en del av det Tjeckoslova-

kien som grundats efter första världskriget, och han ser i den unge Patočka en landsman och lovande elev. Teman som den fenomenologiska reduktionen och transcendentalitetens innebörd avhandlas under långa skogspromenader.

Men Husserl är trots sin oförtrutna filosofiska energi också en slagen och bitter man. Den politiska utvecklingen oroar honom och han berörs av de raslagar mot judar som nazisterna omgående instiftat. Han kan inte längre publicera sig och fråntas sina rättigheter som emeriterad professor. Heideggers dubbla svek plågar honom; Husserl har för sent insett att han inte bara närt en intelligent elev, utan också en filosofisk avfälling och politisk karriärist vid sin barm. Men trots att det inte råder någon tvekan om var de personliga sympatierna ligger är inte heller Patočka någon trogen elev. I strid med lärarens upprepade förmaningar om oförenligheten i de filosofier, som han själv och Heidegger företräder, kan Patočka inte motstå att besöka den senares föreläsningar. Spänningen mellan Husserls och Heideggers fenomenologiska projekt och ambitionen att förena dem i en självständig väg förblev för Patočka en livslång uppgift.

Den naturliga världen som filosofiskt problem, Patočkas docentavhandling, tar redan 1936 upp ett tema som skall komma att bli centralt i Husserlreceptionen: livsvärlden, den vardagliga erfarenhetsvärld som föregår och grundar vetenskapens undersökningar och bestämningar av vår omvärld i termer av molekyler och atomer. Frågan om livsvärlden är knuten till ansvaret för den framstormande naturvetenskapen och tekniken och faran för att de kan komma att bli förtryckande snarare än frigörande krafter, om de inte möts med en filosofisk besinning rörande människans plats och uppgift. En ung Habermas skulle ha kunnat lära mycket av Patočka. Men det dröjde 40 år innan boken blev översatt till franska och ytterligare 14 innan den såg dagens ljus i tysk språkdräkt. Kriget kom emellan, och sedan vidtog en politisk utveckling som skärmade av det tjeckiska språket och filosofin från västvärldens samtal.

PATOČKA FANN ingen plats vid Karlsuniversitetet i Prag, där hans intressen för filosofins historia och den fenomenologiska traditionen inte sammanföll med den rådande dialektiska materialismens doktriner. Större delen av sin filosofiska verksamhet tvingas Patočka förlägga till privatseminarier. Han lyckas försörja sig genom att redigera en vetenskaplig utgåva av Comenius verk, som finner nåd hos kommunisterna. Han publicerar en del artiklar i tyska och franska tidskrifter

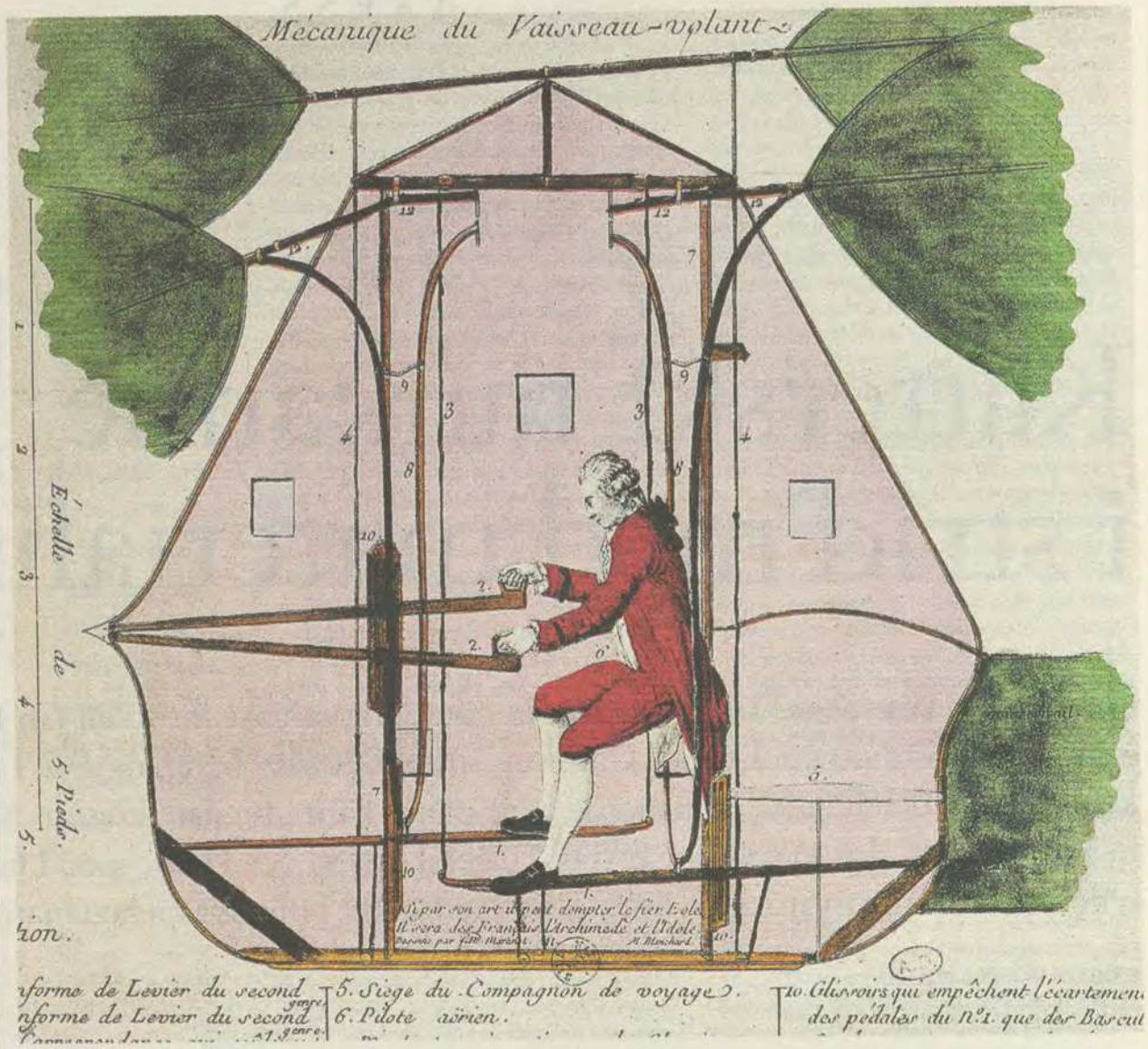

Luften skall tämjas. Under upplysningen föddes den moderna naturvetenskapens ansats att kontrollera och tämja naturen med intellektuella medel. Men i den mänskliga tillvaron finns meningsgivande mysterier som trotsar vår förståelse, menar Patočka. Ritningen till denna flygmaskin är från 1783. Foto: Corbis/Scanpix

och antologier, men på tjeckiska förblir det mesta vid piratutgåvor, *samizdat*, maskinskrivna stenciler som cirkulerar bakom ryggen på censuren. Under det politiskt upptinade 60-talet är förhållandena något enklare, studier av Platon och Aristoteles liksom översättningar av Hegels *Andens fenomenologi* och *Estetiken* slinker igenom och Patočka tillåts ge kurser på universitetet, där han också sent omsider erhåller en professur. Men när de ryska stridsvagnarna rullar in i Tjeckoslovakien 1968 och Dubček fråntas makten, avstängs Patočka från sin tjänst och tvingas åter in i undanskymdhet.

NÄR MÖRKRET SÄNKER sig över Prag under början av 70-talet författar Patočka det som skall bli hans sista stora verk: *Kätterska essäer i historiens filosofi* (samizdat 1975), en bok som i mycket utgör en syntes av hans tidigare tänkande, men också är ett uttryck för en glidning mot en mer pessimistisk livshållning – en nattens filosofi. Mer än någon annan har nog Comenius stått som modell för grundhållningen i de kätterska essäerna. Hans böcker *Världens labyrint* och *Trygghetens djup* från det trettioåriga krigets plågade Europa var menade som tröst och hopp åt fördrivna tjeckiska landsmän i en mörk tid. Hade Patočka möjligen liknande ambitioner? Europas historia underkastas i de kätterska essäerna filosofiska analyser som leder fram till ett mäktigt apokalyptiskt crescendo. Men också till en strimma av hopp, ett credo.

Den fråga som ligger till grund för de kätterska essäerna är frågan om historiens mening. Vad är historia? Vad gör människan historisk och när blir hon det? Vilka faktorer styr det historiska förloppet? Den historiesyn som vi möter hos Patočka befinner sig mycket långt från den dialektiska materialismens. Ändå vore det för enkelt att placera in Patočkas kätteri endast i förhållande till marxismen. Heresi kräver ett visst mått av samstämmighet, ett gemensamt arv som irrlärigheten kan bedömas utifrån och det arvet består i Patočkas fall av den tyska filosofins tre stora H:n – Hegel, Husserl och Heidegger. Här finner vi den bakgrund mot vilken Patočkas originalitet kan förstås och bör bedömas.

Den första essän (av sex) tar avstamp i Husserls livsvärldsbegrepp och den "teoretiska inställning" som Husserl betraktar som såväl filosofins som naturvetenskapens kännetecken. Den teoretiska inställningen ser enligt Husserl för första gången dagens ljus i det antika Grekland. Genom att ta ett steg tillbaka från vardagens gängse handlingsmönster och betrakta världen i ett slags förundran, växer de abstraktioner, begrepp och teoretiska modeller fram som ligger till grund för geometri, matematik, astronomi, fysik, kemi och biologi. Grunden för denna vilja och förmåga att sätta den vardagliga världen i fråga är för Husserl filosofin. Den kris som han analyserade i sitt postumt utgivna verk *De europeiska vetenskapernas kris och den transcendentala fenomenologin* bestod just i att de moderna naturvetenskaperna förlorat kontakten med filosofin och de möjligheter till besinning och förståelse som den erbjuder i fenomenologins form. Naturvetenskapens kris är för Husserl en meningskris,

vetenskapen har förlorat kontakten med frågan om erfarenhetens mening och förfallit till en fysikalisk objektivism, i vilken livsvärldens meningssammanhang skyms, i stället för att fungera som en grund för teoretiska abstraktioner och empiriska experiment.

Husserl ansåg att den vändning mot filosofi och vetenskap som ägde rum i det antika Grekland ledde till en varaktig förändring av den europeiska livsvärlden. Anledningen till att han i sitt sena tänkande vänder sig till det som han ser som det andliga Europas födelse, är att han menar att den livsvärld som föddes då i sina väsentliga delar är densamma som den vi i dag lever i. Av den anledningen menar Husserl att en historisk analys kan göra det lättare att se hur filosofin och naturvetenskapen måste hänga samman om den teoretiska attityden inte skall förflackas. Husserls analys är således historisk i den meningen att han följer naturvetenskapens utveckling när den successivt lösgör sig från livsvärlden och filosofin från och med 1600-talet och fram till i dag, men den är inte historisk så till vida att livsvärlden själv skulle förändras.

På denna punkt skiljer sig Patočkas analys från Husserls, han ser livsvärlden som föränderlig och relaterad till olika epoker i den europeiska historien, också efter det att vi trätt ut ur det mytologiska mörkret och blivit förnuftiga och kritiskt tänkande varelser. För Patočka (och här skiljer han sig knappast från de två andra stora H:n som jag räknade upp ovan: Hegel och Heidegger) är antikens Grekland den vändpunkt då människan inte bara blir teoretisk utan också historisk: hon upprättar ett förhållande till sitt förflutna, som traderas, men också utsätts för en kritisk analys i syfte att tänka vidare och närma sig det sanna, det goda och det rätta. Men Patočkas analys är inte bara uttryck för ett slags tom idealism; livets fakticitet har en grundläggande roll i den historiska utvecklingen:

> Vi urskiljer tre fundamentala rörelser i människolivet, som var och en har sin ursprungliga form, sin tematiska eller otematiska mening och sin egen tidslighet. Var och en indikeras i respektive fall av den dominerande av tidens tre dimensioner: accepterandets och upptagandets rörelse, självförsvarets och överlevnadens rörelse, samt sanningens rörelse.

DEN FILOSOFI SOM underbygger Patočkas beskrivning av det mänskliga livets tre grundläggande rörelser är utan tvekan Heideggers. I *Varat och tiden* (1927) analyserar Heidegger den mänskliga existensens förståelse och tidslighet; Patočkas tre "rörelser" är ett eko av Heideggers "existentialer" och "ekstaser", men ett eko som också fyller dem med en ny substans. Accepterandet är knutet till individens upptagande i familj och samhälle, till ett inlemmande i den kulturella världen. Det yttre tecknet på upptagandet är det kristna dopet och andra tidigare, liknande ceremonier. Ett av exemplen i de kätterska essäerna är den romerska faderns upplyftande av det barn som placeras framför hans fötter som en gest av välkomnande till hushållet. Namngivandet är bekräftelsen på en plats i meningsgemenskapen, på en plats i språket.

Den andra rörelsen är förenad med arbetet som för Patočka primärt är en kamp för överlevnaden, ett slags slaveri och inte ett självförverkligande. Arbetet är knutet till den första rörelsen – accepterandet – genom att upptagandet av den nya individen innebär att man åtar sig att sörja för dennes överlevnad genom just arbete. Den tredje rörelsen: "sanningens", eller som det också heter, "transcendensens" rörelse, är primärt underkastad framtiden och det som gör människan historisk – förmågan att överskrida det vardagliga slitet och ställa existensen i fråga. En sådan attityd finner Patočka exempel på i Platons dialog *Faidon*, som behandlar omsorgen om själen och livets mening inför döden. Sokrates samtal med sina lärjungar innan han tömmer giftbägaren blir för Patočka ett paradigm för det autentiska livet: ett sökande efter mening som inte bara underkastas livets materiella villkor, utan oförskräckt vågar sätta det i fråga. Jacques Derridas studie i de kätterska essäerna – *Donner la mort* ("Att ge sig sin död") från 1990 – läser på denna punkt Patočka i riktning mot ett slags universell protoetik. Det handlar enligt Derrida hos Patočka om en ursprunglig gåva som undandrar sig varje utbytesrelation och konventionell skuldkalkyl, där den egna dödligheten blir till ett ansvar för de andra och deras liv.

Omsorgen om själen ersätts, menar Patočka, i upplysningens filosofi och politik successivt med en omsorg om egendomen, verkligheten blir till något som skall tämjas, erövras, behärskas och styras.

Vi skymtar här i bakgrunden Heideggers berömda "vara-till-döden", människans radikala ändlighet och det sätt på vilket vi individualiseras och frigörs i denna insikt om att vi måste dö vår egen död, men också något mer dunkelt, det som Patočka kallar för "mysteriet". Den mänskliga tillvaron är genomsyrad av något som trotsar vår förståelse och ändå just därigenom ger livet mening. En avgörande vändpunkt i den historiska utvecklingen för Patočka blir kristendomens nya förvaltande av detta "mysterium tremendum", som han i motsats till exempelvis den dionysiska mysteriereligionen ser som ett ansvarstagande och tämjande av orgiastiska krafter.

De två sista essäerna i samlingen, "Är den tekniska civilisationen förfallsbestämd?" och "1900-talets krig och 1900-talet som krig", vidareutvecklar mysterietemat och kopplar det till arbetets och teknikens utveckling i den moderna tidsåldern. Omsorgen om själen ersätts, menar Patočka, i upplysningens filosofi och politik successivt med en omsorg om egendomen, verkligheten blir till något som skall tämjas, erövras, behärskas och styras. Här förenar sig Husserls kristematik med Heideggers teknikkritik (och många andra tänkare som Hegel, Marx, Weber och Durkheim finns naturligtvis också med i bakgrunden). I takt med att människans tänkande blir kalkylerande och behärskande blir det varande till "kraft" och "resurs", det enda som finns är det som kan mätas och utnyttjas. Människan reduceras till ett slags relä för dessa krafter, vilkas yttersta signum är atomenergin (i dag 30 år senare kanske också genteknologin), krafter som enligt Patočka inte bara är något som mildrar det vardagliga slitet, utan också hotar att ödelägga oss som ansvarstagande väsen.

TILL EGENDOMS- OCH teknikkritiken lägger nu Patočka analysen av de orgiastiska stämningarna. I upplysningens sekulariserade tänkande finns det ingen plats för mysteriet, en djup leda breder ut sig. Men det orgiastiska låter sig inte förträngas, utan återvänder ständigt som ett slags hämnd och signifikativt nog i upplysningens egna kläder. Redan i den franska revolutionens Paris, anmärker Patočka, föddes ett slags tillbedjan av abstrakta principer som personifierades och avbildades i ett slags kultisk aktivitet. I de kommunistiska länderna har samma sak skett med ledare som Lenin, Stalin, Mao och Kim Jong Il. De orgiastiska stämningarna söker sig alltid ett utlopp och ledarkulten är ingenting annat än ett försök att tygla dessa stämningar i form av en kontrollerad kvasireligiositet. Men detta är inte tillräckligt. I kriget bryter orgasmen fram som ett hänsynslöst förgörande och förintande med hjälp av modern teknologi. Patočkas analys av det förra århundradet "som krig" är alltså en bild av två världskrig och det efterföljande kalla, eller "glödande", som han skriver, en bild av en civilisation där det inte längre finns någon annan flykt undan det meningslösa, dagliga slitet än ett opersonligt mördande och förstörande. I verkligheten eller på dataskärmen, frestas man att tillägga så här några år efter det att Patočkas essäer tog form.

Hoppet för oss i denna nattsvarta syn på upplysningen består i att människan åter blir genuint historisk, det vill säga upprättar ett ansvarsfyllt förhållande till sitt förflutna och mysteriet, för att åter kunna vinna mening åt framtiden. Visserligen framhäver också Patočka att den moderna civilisationen "möjliggör något som ingen mänsklig konstellation tidigare förmått: ett liv utan våld och i vidsträckt jämställdhet", men då måste det teknologiska tänkandet finna sitt korrektiv i en analys av människan, som också förmår se andra sidor än de som kan beskrivas och exploateras i vetenskapliga och ekonomiska termer.

Det mysterium som följer Europas teoretiska utveckling som en förträngd förhistoria måste föras in i ljuset som ett dunkel vi tar ansvar för och utvecklar till en motvikt mot varje form av nihilism. Hur skall denna nya form av ansvar se ut? Rör det sig om en förvisso kättersk, men ändock kristendom? I essäerna finner vi inga entydiga svar på dessa frågor.

Samtidigt som Patočka skriver de kätterska essäerna förbereds också hans politiska engagemang. Kanske såg han "Charta 77" som just det "de omskakades samfund" som han talar om i essäerna, en solidaritet mellan drabbade och tänkande människor som sträcker sig ända in i döden. Att ge sin död – Patočka var och blev en Sokrates. ■

Litteratur

En vetenskaplig utgåva av Patočkas skrifter i 17 band utkommer på det tjeckiska språket. På tyska finns sedan några år tillbaka ett urval av de viktigaste texterna i ett fembandsverk, bland annat *Kätterska essäer i historiens filosofi*. De kätterska essäerna finns också på många andra språk, de översattes till exempel anmärkningsvärt nog redan 1979 till norska av Milada Blekastad och Tore Frost. I *Jan Patočka: Texte, Dokumente, Bibliographie*, red. Ludger Hagedorn och Hans Rainer Sepp (Freiburg 1999), finns såväl viktiga kommenterande texter som en komplett bibliografi över Patočkas skrifter, översättningar och sekundärlitteratur.

Sanningens återkomst ger en ny renässans

ESSÄ/ Tankar med motståndskraft. Inom östblocket härskade en ideologisk övertygelse om att ingenting kunde vara sant. Mot de dåvarande regimerna riktade sig medborgarrörelser som ville "säga sanningen till makten". Samma sanningskrav kan riktas mot den moderna relativismen och nihilismen. Mycket talar för återkomsten av en hållning som har sina rötter i renässansens tänkande.

Av
Nina Witoszek och Andrew Brennan

Professor i kulturhistoria

Professor i filosofi

Översättning: Karin Olsson

Det moderna projektet symboliserades av vad Descartes gjorde till vana, då han "slöt ögonen och täppte igen öronen" för att koncentrera sig på att deducera vad man med säkerhet kunde veta utifrån den klenast tänkbara grundval, det okända "cogito". Han avskärmade sig då inte bara från omständigheter i samtiden som skulle ha kunnat påverka honom, utan också från att på något sätt befatta sig med traditionen. Sedan hans tid har man optimistiskt och utan hänsyn inriktat sig på framtiden i en strävan efter det moderna, och samtidigt avfärdat det sociala minnet som en upplagsplats för tvivelaktiga och irrelevanta värden.

Det tjugonde århundradet gav en ny vinkling åt det kunskapsprojekt som befriats från minne och sammanhang. Till skillnad från Descartes, som åtminstone försökte bygga kunskap på visshet, gav sig ledande moderna och postmoderna tänkare i kast med att – paradoxalt och omöjligt nog – basera kunskap och värden på själva frånvaron av grundvalar. I Richard Rortys sorglösa pragmatism finns ingen plats för sanning eller skönhet, utom som tillfälliga eller provisoriska föreställningar, och detsamma gäller det spel av flytande bilder som hos Jean Baudrillard utgör ställföreträdare för verkligheten. Som kontrast tycks de, som söker efter något som kan bilda grundval för en post-liberal moral eller rätt, vara oförmögna att gå längre än att kritisera arvet från upplysningen. Sålunda är moderniteten, som Zygmunt Bauman ragnaröksartat beskriver den, för alltid besmittad av sin delaktighet i folkmord och förintelse. John Gray gick 1995 så långt som till att hävda att "något slags utsikt till kulturell återhämtning från den nihilism som upplysningen givit upphov till skulle kunna finnas hos de icke västerländska folken, vilkas uppgift då delvis blir att skydda sig själva från det vrakgods som spolas i land sedan västerlandet lidit skeppsbrott." [1]

Den kulturella kris som västerlandets civilisation befinner sig i härrör från det bräckliga, otillräckliga och begränsade hos tänkandet. Som David Hume observerade för länge sedan är tänkandet i sig självt fullständigt oförmöget att vara drivfjäder åt vare sig handling eller motstånd. För honom var förnuftet lidelsernas tjänare och känslorna var den viktigaste drivkraften till människans beteende. De förkvävande och oinspirerade försöken från senare frankfurtianers sida, bland dem Jürgen Habermas, att ersätta byråkratisk och instrumentell rationalitet med kommunikativt förnuft, lämnade alltjämt *homo rationalis* ifred som herre på täppan. Slutligen: de analyser som både postmoderna tänkare som Baudrillard och progressiva kritiker av väst som Noam Chomsky erbjudit, får ironiska, för att inte säga illavarslande konsekvenser. Vid inledningen till det tjugoförsta århundradet är dessa båda tänkare de två mest sålda i Serbien. Kan deras framgång på den marknaden hänföras till att deras texter tolkas antingen som att de reducerar krigsförbrytelser till virtuell verklighet eller som att de lägger skulden på väst för allting? Sammanfattningsvis tycks det, trots det moraliska allvaret hos samtidens tänkande, inte finnas någon grundläggande, ur den västerländska traditionen härrörande vision, som inspirerar till att bryta det låsta läge som råder eller utgör ett skydd mot barbariets och terrorns krafter.

Vi vill erbjuda ett alternativ till krisen för "reflexive modernity" (för att låna Anthony Giddens uttryck) genom att fästa uppmärksamheten på det intellektuella arv som inspirerade till revolutionen på 80-talet i östra Centraleuropa. Under 70-talet, när moderna samhällen i väst började vackla i tron på det effektiva i liberala, socialdemokratiska värden och institutioner, sysslade man öster om Elbe med att föra fram en vision präglad av större självförtroende. De intellektuella som grundade och inspirerade motståndsrörelsen mot kommunismen utmanade där på iögonfallande sätt det arv från moderniteten som fortfarande har de västerländska kulturerna i sitt grepp.

DE POLITISKA OCH EKONOMISKA grundvalarna till rörelser sådana som Solidaritet i Polen har ägnats en livaktig debatt. Betydligt mindre utforskad är den intellektuella och etiska tradition som inspirerade och gav makt åt medborgarnas protester. De politiska system som eliten av öst- och centraleuropeiska dissidenter gjorde motstånd mot, och till sist kastade över ända, var para-

1 John Gray, *Enlightenment's Wake*, London 1995, s. 184.

doxalt nog sådana som utövade en *Realpostmodernismus*, som krävde nästan obegränsad formbarhet hos sina invånare och bortsåg från det sociala minnet i försöket att skapa påhittade traditioner och historiska förlopp. Vid närmare betraktande visar sig försöket att "säga sanningen till makten" ha påfallande förmoderna rötter. Den intellektuella eliten i Polen, Ungern, Tjeckoslovakien och Rumänien satte sig upp mot ett system som i mycket var en förvrängning av upplysningens förnuftstro. Jämsides med förblindande cartesiansk förnuftstro fanns ett äldre, renässanslikt synsätt, med förankring i respekt för den visdom kulturen ger, minnet, den mänskliga naturens begränsningar och sanningsidealet. Som den polske filosofen Leszek Kolakowski hävdade i *Czy diabel moze byc zbawiony* ("Kan djävulen frälsas?") hade sovjetiseringen framgång inte därför att den blev en accepterad trosåskådning utan därför att den inte alls blev det. Doktrinen krävde inte tro eller glödande anhängare, sovjetläran förutsatte en situation där var och en gradvis blev övertygad om att ingenting är, eller kan vara, "sant". Ingenting var giltigt; alla ord förlorade sina egentliga betydelser. "Därför skulle man inte förvåna sig över att en kackerlacka kallas lärka och en palsternacka ett poem." [2]

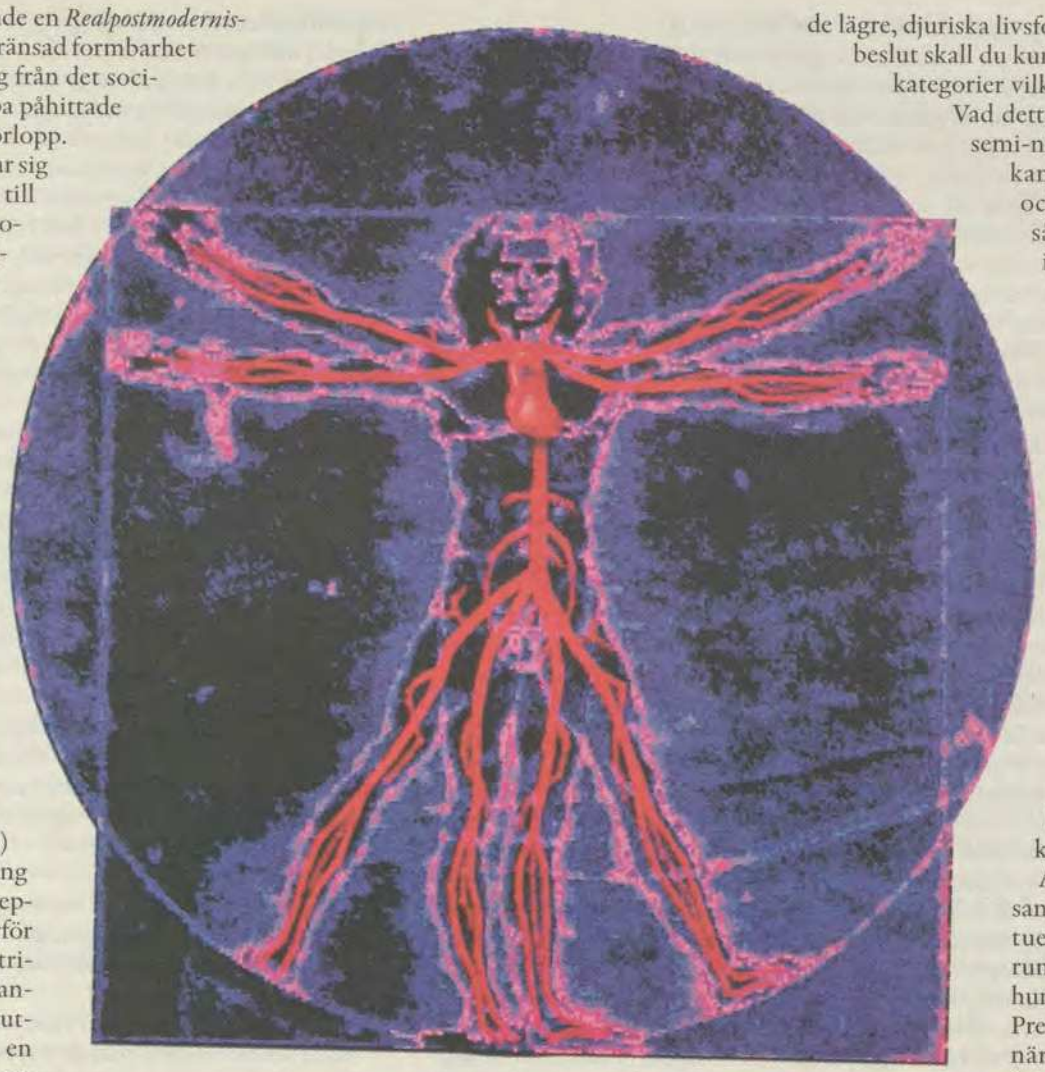

Den sanna människan åter i centrum. Idéströmningen bakom den östeuropeiska revolutionen på 1980-talet kan liknas vid en nyrenässans.

Foto: Corbis/Scanpix

Betraktad i denna kontext har en aspekt av den östeuropeiska revolutionen sådan den gestaltades av Solidaritet blivit starkt underskattad, nämligen att den genomfördes i opposition mot sanningens relativitet, Guds död och det historielösa förnuftets regim – och att man i stället ville ånyo tro på sanningen, införa föreställningen om människans natur, värdesätta det heliga och erkänna distinktioner. Det är denna märkvärdigt moderna och ändå förmoderna egenart hos de värden, som de östeuropeiska regimkritiska tänkarna förespråkade på 70- och 80-talet, som bör ägnas mera uppmärksamhet. I de försök som gjorts att dechiffrera huvudtemat i dissidenternas tankar under det tjugonde århundradets sista krismärkta decennier, har forskarna ofta tagit till motstridiga adjektiv som "konservativ", "radikal", "etnocentrisk", "universalistisk", "reaktionär," "romantisk". Vi vill föra fram tanken att det säregna i den intellektuella tradition som närde revolutionen i Östeuropa kom sig av att den fick makt, inte så mycket av någon upplysningsbetingad kosmologi – som förvrängts och förnedrats av sovjetdoktrinen – som av att de värden återupplivades vilka varit utmärkande för den europeiska renässansen.

Fastän forskarna tvistar om de exakta gränserna för "renässansens genombrottstid" (som ungefär omfattar åren 1350 till 1620) och dess talrika kulturella manifestationer, är de flesta auktoriteter eniga om ett antal utmärkande drag: ett intensivt utbyte av synpunkter och skarpsinniga kulturanalyser, upptagenheten med klassiskt tänkande, explosionen av vetenskapliga och konstnärliga uppfinningar, en växande medvetenhet om det unika i det mänskliga jaget och mänsklig värdighet, ett tvångsmässigt utforskande av människans natur och Naturens natur och, sist men inte minst, upptagenheten av minnet, sedvänjan och traditionen. Pico della Mirandolas tal *Om människans värdighet* (1486) brukar citeras som en sinnebild för tiden, en tribut till jagets gränslösa möjligheter: "du kan såsom fri och stolt skapare av ditt eget väsen forma dig själv så som du önskar. Det skall stå i din makt att sänka dig till de lägre, djuriska livsformerna, och genom ditt eget beslut skall du kunna höja dig igen till de högre kategorier vilkas liv är gudomligt."

Vad detta stycke innefattar är inte en semi-nietzscheansk syn på människan som "överlägsen änglarna och jämbördig med Gud", såsom det har påståtts i den inflytelserika tolkning som Ernst Cassirer lagt fram; snarare är det övertygelsen om att mänskliga varelser har en natur – och en själ. Enligt Kolakowski är "den humanism som Pico della Mirandolas berömda avhandling om människans värdighet tecknar konturerna av, en humanism som definieras av föreställningen om människans ofullkomlighet, hennes oundvikliga tillstånd av tvekan och den osäkerhet som orsakas av hennes frihet att fatta beslut, fullkomligt förenlig med den kristna läran." [3]

Analogierna mellan renässansens tankar och den intellektuella omvälvning som ägde rum i Östeuropa omkring femhundra år efter Pico är otaliga. Precis som renässansens konstnärer och tänkare bröt sig de intellektuella dissidenterna loss från "den andra medeltiden" – och betonade befrielsen av jaget, av sätten att vinna kunskap, av tiden, rummet, politiken, religionen, av medvetenhet om historien. Det var en omvälvning som var mycket lik renässansens genombrott i sin reaktion mot ett puritanskt, auktoritärt system med dess dogmer, häxjakter, index över förbjudna böcker och avfärdande av individen. Den censur som påtvingades verk av Adam Michnik, Czeslaw Milosz, Václav Havel, Joseph Brodsky och Milan Kundera på 1970- och 80-talet hade sin motsvarighet i bannlysningen på 1500- och 1600-talet av allt som skrivits av Machiavelli, Boccaccio, Erasmus (bannlysningen mildrades senare efter lämplig utrensning), liksom större verk av Lorenzo Valla, Bruno och Campanella, Galileis *Dialog om de två världssystemen* och Churns *De la sagesse*. I likhet med sina förfäder under ungrenässansen ägnade sig de centraleuropeiska tänkarna intensivt åt människans värdighet. Milan Kundera förde i en kontroversiell essä, "A Kidnapped West" (*Granta* 1984), fram begreppet *Mitteleuropa* för att understryka regionens avstånd från den främmande ryska kultur som aldrig hade upplevt renässansen (*sic!*) och sålunda aldrig utvecklat en tradition som skulle utforska begreppet värdighet och det mänskligas begränsningar. För att trotsa det sovjetiska *uravnilovka* – det programmatiska utraderandet av alla sociala och kulturella skillnader – återvände Centraleuropas konstnärer och historiker till de ålderdomliga föreställningarna om en hierarki genom att kalla sig för "dissidenternas aristokratiska republik". Det var inte av en slump som Adam Michnik skrev *History of Honour* medan han var i fängelse, och den ungerske författaren György Konrád hävdade i en artikel i *Cross Currents* (1986): "Vi är ett djärvt äventyr, en kulturallians, ett litterärt ridderskap, vi håller rekordet i ambivalens och har som yrke att vara problematiska. Vi är snarare poeter än aktivister." Dessa ord pekar mot det ålderdomliga *spezzatura*, den aristokratiska kodex av dygd och ära som Konrád åberopade för att motsätta sig det mediokras despoti och återinföra kulturen i en kulturlös värld.

I MOTSATS TILL DEN KANON av politisk korrekthet som är förhärskande i den västerländska akademien, där idén om "männi-

2 Leszek Kolakowski, *Czy diabel moze byc zbawiony*, London 1982.

3 Leszek Kolakowski, *Modernity on Endless Trial*, Chicago 1990, s. 28.

skans natur" stämplades som essentialistisk, skrev de centraleuropeiska författarna envist om människans natur och dess begränsningar. Redan från början var de offer för ett cartesianskt förnuft, som inte känner några andra gränser än de som sätts av logiken, och den gjorde slavtjänst hos den totalitära staten. Milan Siemecka hävdade i *Cross Currents* (1984) att "Centraleuropeiska utopier, inklusive utopin Sovjet, är ett uttryck för den mänskliga önskan att övervinna naturliga begränsningar, en produkt av 'det onaturliga djuret', varelsen som har satt sig upp mot Naturen, som försöker underkuva och förändra den [...]. Och det är därför [...] de finner sin väg spärrad av alla de mänskliga drag som är naturliga, självviskhet, aggressivitet, liknöje inför samhället, alla de drivkrafter som är uteslutande instinktiva".

Leszek Kolakowski utmanade de modebetonade tankarna på jaget som en social konstruktion genom att fästa uppmärksamheten på den mörka sidan av att vi mist förmågan att framhålla det avskilda, icke reducerbara tillstånd som är personligheten:

> Tron att människan som person är helt och hållet skapad av samhället, om också formad av ett råmaterial (som är fysiskt, inte mänskligt), får ett antal oroande konsekvenser.[...] Om "jag" inte är "jag", om ordet "jag" är ett pronomen som inte motsvaras av någon verklighet, åtminstone ingen verklighet som är moraliskt konstituerad, om "jag" helt och hållet kan definieras i "objektiva" termer utifrån sociala relationer, då finns det sannerligen ingen anledning till att "jag" snarare än det abstrakta "samhället" skulle vara ansvarig för någonting alls. (*Modernity on Endless Trial*, s. 152)

Som de flesta av renässansens tänkare gjort, behandlade dissidentförfattarna önskan om transcendens som en oförytterlig aspekt av den mänskliga naturen och människovarandet. Det är intressant att oberoende av trosåskådning (de flesta var agnostiker eller ateister) såg centraleuropéerna det heliga inte så mycket som ett durkheimskt socialt enande band, och inte som en egenskap hos den mänskliga naturen, vilket Friedrich Schleiermacher hävdade i likhet med Rudolf Otto och religiösa fenomenologer som Max Scheler. För eliten bland dissidenterna hade religionen en existentiell grundval: medvetenheten om det ändliga hos människor och de obönhörliga gränserna för deras makt. I en artikel som publicerades i Berlins Wissenschaftskollegs årsbok 1991/92 ställde den rumänske tänkaren Andrei Plesu diagnos på det sena 1900-talet: det led av en *crisis of proximity*, en belägenhet där det inte längre finns något betydelsefullt "transit universe" mellan mänskligheten och den yttersta sfären av mål och önskningar. "Allting organiserar sig självt kring ett högsta mål, kring något avlägset, jämfört med vilket de verkligheter som pågår och är påtagliga ter sig förminskade", resonerade han. Som svar på detta predikament utvecklade Plesu vad han – en smula skämtsamt – kallade sin "änglalära". [4] Änglarnas *mundus imaginalis* ger människorna den anspråkslösa plats som tillkommer dem, änglarna är en påminnelse om att mänskligheten alltid kommer att behöva andliga medlare i sin kommunikation med det Absolutas rike.

Nära besläktat med upptagenheten av idéer om jaget, människans natur och det heligas verklighet var sökandet efter sanningen – utan några modebetonade, postmoderna citationstecken kring begreppet. I *Living in Truth* (1986) insisterade Václav Havel på sanningens existens, som han jämförde med "ett bakteriologiskt vapen av oberäknelig politisk kraft". Likaså talade Kolakowski emot de flytande kategorierna och suddiga gränserna i sitt *cri de coeur* om nödvändigheten av distinktioner. Med upphävandet av skiljelinjerna mellan bödel och offer, mellan man och kvinna, mellan generationer, brott och hjältemod, lag och godtyckligt våld, seger och nederlag, kunskap och okunnighet, dunstar sinnet för kultur bort *tout court*.

AV UTRYMMESSKÄL KAN vi bara i korthet peka på andra paralleller mellan den humanistiska revolutionen på 1970- och 80-talet och huvudlinjen i renässansens tänkande. Själva begreppet "den självbegränsande revolutionen" [5] – vilket användes med hänvisning till polska Solidaritet – visar med en gest på Montaigne, som sökte utveckla en modell för hur man skulle kunna delta i politiken utan att ge efter för frestelsen till överdriven övertygelse. "Vi har ingen anledning att förhärda våra hjärtan med de där stålplattorna", resonerade Montaigne. "Det räcker att vi doppar våra pennor i bläck, vi behöver inte doppa dem i blod." [6] Det är denna typ av motstånd som Adam Michnik åberopade när han skrev från fängelset: "Du är inbegripen i meningsutbytet mellan Giordano Bruno och Inkvisitorn, mellan Carl von Ossietzky och den ljushårige Gestapoofficeren [...] Du vinner en seger inte när du vinner makt, utan när du förblir trogen mot dig själv." [7] År 1983 anförde Michnik i ett brev till *Krytyka* att Solidaritets "femton månader i frihet var en utmärkt lektion i självmedvetenhet, en häpnadsväckande pånyttfödelse för nationen. Även om Solidaritets folk hädanefter inte skulle vänta sig något gott av livet, skulle var och en av dem kunna säga sig att 'under dessa femton månader levde jag som en människa och inte som ett själlöst djur'." För Michnik hade det polska motståndet mot kommunismen ingenting att göra med "romantisk galenskap", men allt att göra med att "rädda sitt eget ansikte, sin värdighet och sin sanning". [8]

Den "nya renässansen" i Öst- och Centraleuropa bevittnade uttåget från de filosofiska systemen och återvändandet till visdomen...

Den "nya renässansen" i Öst- och Centraleuropa bevittnade uttåget från de filosofiska systemen och återvändandet till visdomen, det enträgna samtalandet med forna tider i poesi och prosa, det hänförda återupptäckandet av en undertryckt individualitet – kanske mest slående i hur polackerna berusade sig med Witold Gombrowiczs subversiva dyrkan av jaget. Mest betydelsefullt var att det slags teoretiserande som postmodernisterna favoriserade – fastän skräddarsytt för den ryska själen – knappast gjorde några inbrytningar bland de lärda i Öst- och Centraleuropa. I det ryska fallet ledde, som Svetlana Boym har framhållit, det intensiva estetiserandet av verkligheten i den lavin av skrivande som glasnost släppte loss, till relativism, maktlöshet och defaitism. [9] I 80-talets Polen citerade man Zbigniew Herbert om "Smakens makt", där skönheten var förmäld med pliktens etos, troheten och hängivenheten:

> *Det krävdes inte alls någon storartad karaktär*
> *vi ägde en smula oumbärligt mod*
> *men egentligen var det en fråga om smak*
> *Ja smaken*
> *som fordrar att man lämnar rummet grinar avger en hånfullhet*
> *också om det medför förlust av kroppens ovärderliga kapitäl*
> *huvudet* [10]

Den "nyrenässans" som vi här har sammanfattat föddes i Sovjetimperiets fängelser och i den dagliga erfarenheten av hur den mänskliga värdigheten eroderar när den utsätts för ett omänskligt system. Det skulle kunna påstås att med kommunismens fall och de nyliberala värderingar som obarmhärtigt härjar överallt är den östeuropeiska humanismen ett anakronistiskt arv som inte längre har någon förmåga att överleva. Och idealen hos den omvälvning som Solidaritet gick i täten för kan verkligen se ut att slumra, undanskymda av andra, mer trängande angelägenheter. Ändå finns det skäl att tro att det humanistiska arvet från Östeuropa inte kan avskrivas helt och hållet såsom dött, om så bara för att det gav makt åt den betydelsefulla revolutionen på 1980-talet. Kulturen är ännu mindre benägen än naturen att fördra vakuum, den har bara ögonblick av tillfällig minnesförlust.

OM KULTUREN, SOM Daniel Bell anser, är det rike som regeras av principen om *ricorso*, det vill säga ett ständigt återvändande till mänsklighetens existentiella problem och frågor, då ser nutiden alltid det förgångna i ett mer eller mindre romantiskt ljus, även om vandringar nedför minnenas gata inte alltid leder till samma mål. För omkring 30 år sedan förutspådde Bell att det tjugoförsta århundradet skulle bli "Minnets tidsålder" då kulturen skulle återvinna sin överlägsna betydelse. "Om det kommer att finnas nya religioner", resonerade han i *The Winding Passage* (1991), "kommer de, tvärtemot vad tidigare erfarenheter visat, att återvända till det förgångna, söka traditionen och forska efter de trådar som kan ge en person en uppsättning länkar vilka placerar in honom i kontinuiteten av de levande, de döda och de ännu inte födda. Till skillnad från romantiken blir det inte något återvändande till naturen, och till skillnad från moderniteten blir det inte det inåtvända jaget; det kommer att vara återuppväckandet av minnet." [11]

Vi är ännu bara i början, men hittills har Bells prognos bekräftats. I slutet av det tjugonde århundradet befriades minnen i stor omfattning överallt, från genom-projektet via strävanden att återuppliva kulturarv till att söka sig bakåt till kulturella rötter och lokala traditioner, återfödelse av nationella och religiösa sentiment och uppblomstring av litterära studier med titlar som *Land-*

4 Andrei Plesu, "Angels: Elements for a Theory of Proximity", *Wissenschaftskolleg zu Berlin – Jahrbuch 1991/92*, Berlin 1993, s. 273–274.

5 Jadwiga Staniszkis, *Poland's Self-Limiting Revolution*, red. Jan T. Gross, Princeton 1984, passim.

6 Michel E. de Montaigne citerad ur *Essays*, övers. J. M. Cohen, London 1958; nytryck 1976, s. 93.

7 Adam Michnik, *Letters from Prison and Other Essays*, Berkeley 1985, s. 45.

8 Adam Michnik, "List z Mokotowa", *Krytyka* 1983:16, s. 13–28.

9 Svetlana Boym, *Death in Quotation Marks: Cultural Myth of the Modern Poet*, Cambridge, Mass., 1991.

10 Zbigniew Herbert, ur dikten "Smakens makt" hämtad från *Rapport från en belägrad stad och andra dikter*, tolkning av Agneta Pleijel och Daniel Bronski under medverkan av Erik Mesterton, Stockholm 1985, s. 86-87.

11 Daniel Bell, *The Winding Passage: Sociological Essays and Journeys*, New York 1991, s. 349.

scape and Memory, *Memory and the Holocaust*, *History and Memory*, *The Uses of the Past* och så vidare. Sedan mitten av 90-talet har det också på det akademiska marknadstorget (åtminstone inom samhällsvetenskaperna och humaniora) synts tecken på att man trevar efter en ny vokabulär, eller mera exakt, att återuppväcka en gammal vokabulär, vars nyckelord är gränser: gränser för tillväxt, för miljöförstörelse, för vapen, för tortyr, för hybris – kan vi göra listan längre? Vid sidan av den trenden ser den mänskliga naturen – ett verkligt anatema för samhällsforskarna de senaste trettio åren – ut att göra en försiktig återkomst. Sålunda har Francis Fukuyama förklarat i "Second Thoughts on the End of History": "Möjligheten att vi är i slutet av historien kan uppstå endast under två förhållanden. Det första är att det existerar något sådant som den mänskliga naturen [...] Socialismen föll samman därför att den sprang rakt in i den murvägg som består av den mänskliga naturen: mänskliga varelser kunde inte tvingas att vara vad de av naturen inte var, och alla de egenskaper som antogs ha försvunnit under socialismen, som etnicitet och nationell identitet, dök åter upp efter 1989 och det med besked." [12] Den mänskliga naturen är kärnpunkten i de flesta animerade moraliska debatter inom alla vetenskaper i dag – se bara på överflödet av rapporter, från Richard Dawkins *Den självviska genen* och E. O. Wilsons *On Human Nature* till Steven Pinkers *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature* (se recension av den senare, sidan 38 ff). Pinker anför att "konsten finns i våra gener" därför att naturen utrustar oss med ett medfött estetiskt sinne. Av detta följer att Shakespeare uppskattas lika mycket av det 21:a århundradets Japan som i 1600-talets England. Modernismen å andra sidan har varit ett estetiskt misslyckande därför att den utvecklades ur vad Pinker kallar "det militanta förnekandet av den mänskliga naturen". [13]

Det finns andra förbryllande tecken på en renässansartad omsvängning på många områden. Det pågår en strid om både böcker och världsåskådning på fält som medicin, arkitektur och design, där fantasirika, holistiska och intuitiva synsätt utmanar de rådande modernistiska och postmodernistiska perspektiven. Evidensbaserad medicin kompletteras i stigande grad med helhetssyn på människokroppen (patienter har som bekant i ökande omfattning vänt sig till alternativmedicinen de senaste tjugo åren, för att inte tala om att läkarsällskapet i Dublin nyligen infört obligatoriska kurser i akupunktur och homeopati). Vidare har de som tidigare pläderat för sekulariseringsteorin offentligt tagit tillbaka sina tidigare åsikter. Peter Berger, bland andra, har förklarat att "Världen i dag är med få undantag lika brinnande religiös som den någonsin varit", och att "den företeelse som är svår att förstå sig på är inte de iranska mullorna utan de amerikanska universitetslärarna." [14]

Det finns en växande insikt om att den mänskliga naturen inte är så formbar som vi trodde, och att sanningen inte är så relativ som samhällsforskarna har sagt oss (eller åtminstone att den *inte borde* vara så relativ). Det finns också tecken på en återgång till tanken att visdom är att föredra framför att flerfaldiga eller fullkomna filosofiska system.

FÖR ATT SAMMANFATTA: på sätt och vis kämpar den västerländska kulturen med att övervinna en brist på visioner och riktning. Oroad av historiska händelser i ett nära förflutet frestas den att se sig om efter gemensamma fiender, som ett sätt att fastställa vad den inte är snarare än att omdefiniera vad den är. Det finns också skäl att titta en gång till på de scenarier tänkare som Habermas, Giddens eller Beck erbjuder för ett uttåg från (post)moderna dilemman. De förordar en förbättrad upplysning, där multikulturalismen kommer att vara en ny religion och flexibilitet ett nytt mantra – ett litet steg, måhända, för de intellektuella eliterna, men en krävande dagordning för folk i allmänhet. Som vi har anfört finns det ytterligare ett scenario, en del av arvet från den fredliga revolutionen på 1970- och 80-talet, som sökte efter värden livskraftiga nog att dels väcka ett motstånd mot en allseende stat med kontroll över allting, dels återuppliva tankarna på mänsklig värdighet och en mänsklig natur. En närmare utforskning av "renässansen" i Öst- och Centraleuropa skulle kanske kunna bidra både till att det moderna återfår makten att trollbinda och till en ny uppskattning av en liberalism, som inte längre är så säker på att kunna besvara de ihållande frågorna om människolivet och dess mening. ■

12 *National Interest*, nr 56 (1999), s. 27–28.

13 *The Blank State: the Denial of Human Nature on Modern Intellectual Life*, New York 2002, s. 416.

14 *National Interest*, nr 46 (1986/7), s. 3.

Resa i gränslandet mellan kultur och teknik

Surfandets hem. Silicon Valley, San Francisco och bergen nära Santa Cruz är några av anhalterna på den resa som leder genom det digitala Kalifornien. Här upplöses gränserna mellan konst och vetenskap, mellan lekfullhet och affärsverksamhet.

PATRIK SVENSSON
Verksam vid HUMlab vid Umeå universitet

PÅ 90-TALET TILLBRINGADE jag ett år vid Berkeleyuniversitetet i Kalifornien. Då höll jag på att skriva en språkvetenskaplig avhandling, och fick möjligheten att vistas i en forskningsmiljö av hög internationell klass och därtill både mångvetenskaplig och prestigelös. En av kurserna handlade om neuroner och språk, och bland deltagarna fanns representanter för Apple liksom biologer, datavetare, ingenjörer och filosofer. Det är just i sådana gränsöverskridande möten som Kaliforniens kreativa dynamik uppstår.

På en resa nyligen fick jag, genom en serie möten kring gränslandet mellan teknik och kultur, åter anledning att reflektera över gränsöverskridandet. De handlade om konst och teknik, robotikkonstverk, datorstödda semantiska nätverk, nya plattformar för social informationsteknik och det slags grafiskt virtuella värld som förmodligen kommer att utgöra en framtida plats för många av oss. Kaliforniens pulserande energi och kompetensblandning är på sätt och vis ännu mer påtaglig nu i dotcomkrisens spår.

Min resa började i San Francisco där jag träffade Stephen Wilson, som leder det utbildningsprogram vid San Francisco State University som heter *Information Arts* och som just handlar om gränslandet mellan ny teknik, vetenskap och konst. Han är, liksom flera av de personer jag träffade, i 50-årsåldern och hans skägg får mig att associera till slutet av 60-talet. Den tidsandan är en inte försumbar del av det kulturella sammanhang jag undersöker. Han tar

emot mig i en av utbildningens datormiljöer. Utbildningsprogrammet understryker det viktiga i att arbeta med teknik på sätt som inte är funktionella eller självklara. Wilsons intresse för telefonen som teknik fick honom i början av 90-talet att låta en dator ringa till betaltelefoner i olika delar av San Francisco. En datorintelligens förde en konversation med dem som svarade. Stephen Wilson ville bland annat veta hur långt konversationen kunde gå och vilken sorts människor som svarar när det ringer i en telefonkiosk.

Hans intresse för att flytta tekniken och datorerna utomhus märks också i en installation från slutet av 90-talet. I *Crime-Z-land* gestaltades brottsstatistik i San Francisco på en tomt i staden. Representationen av brott byggde inte bara på siffror och tabeller utan på en kartografisk visuell presentation, polisradioutrop (en del autentiska och andra inte), medverkande människor på olika ställen i staden och ett vidgat brottsstatistikbegrepp. Det visade sig vara svårt att få tag på statistik för ekonomisk brottslighet och miljöbrottslighet, men Wilson gjorde utifrån olika källor en approximering och besökare fick bland annat se och höra brott begås i affärskvarteren – mest på dagtid till skillnad från de andra brottstyperna. En av de frågor han var intresserad av att belysa var hur brottsligheten beskrivs och gestaltas av medierna. Vem definierar brott? Gestaltningen styrdes genom att man på plats eller via Internet interagerade med installationen, exempelvis genom att välja brottstyp. Via talsyntes kunde Internetanvändare skriva inlägg som lästes upp på plats i San Francisco. Installationen gjorde en tilltagande brottslighet och rädsla fysiskt konkret, men den var också en reaktion på den kaliforniska visionen om Internet som en plats för att sälja produkter.

WILSON TALAR OM mötet mellan vetenskap och konst, och om hur vetenskap och teknik påverkar människor och kultur i vid bemärkelse. Han menar att konstnärer som arbetar med digitala medier och ny teknik ofta inte inser att de själva är med och formar den tekniska utvecklingen. Han kräver att studenterna på utbildningsprogrammet ska arbeta med teknik och vetenskapsmän från andra delar av universitetet och från världen utanför akademin. Wilson berättar hur han själv närmast maniskt beställer facktidskrifter av typen *Sensors Magazine* för att hitta möjligheter till konstnärliga uttryck. Han är intresserad av det han kallar kulturellt viktiga framväxande teknologier, och ser stora möjligheter för konstnärer bland annat inom områden som rymdforskning, gps-teknik, genetiska algoritmer, robotik, biosensorer, fjärrstyrning, telenärvaro, det intelligenta huset och virtuell verklighet. I sin bok *Information Arts* (2002), ger Wilson en överblick över en mängd fält av denna typ och hur de utvecklas konstnärligt. Konstnärskollektivet har ofta varit fientligt inställt till tankar av detta slag, säger han, inte minst eftersom de ligger utanför den traditionella konstvärlden.

Wilson talar om mötet mellan vetenskap och konst, och om hur vetenskap och teknik påverkar människor och kultur i vid bemärkelse.

Man skulle kunna tro att Wilson är en akademiker och konstnär, vars visioner inte har någon anknytning till världen utanför dessa sfärer, men när han berättar om sin tid vid Apple och andra företag förstår jag att så inte är fallet. Man kan dock ana ett missnöje med att stora företag som Apple inte utvecklar intressanta idéer eftersom de inte är kortsiktigt lönsamma. Flera gånger under min resa möter jag denna misstro, som har fått många begåvade människor att ta steget från framgångsrika företagskarriärer till universitet eller entreprenörskap. Det finns bland dem en påtaglig skepsis mot de stora företagen och man försöker bland annat skapa plattformar för utbyten och försäljning av digitala produkter, som gör det omöjligt för stora företag att gå in och köpa upp mindre företag (och därmed deras idéer och produkter).

I LIKHET MED Stephen Wilson har Brenda Laurel ett långt förflutet i Silicon Valley. Och liksom han pekar hon flera gånger under våra samtal på hur hon själv har påverkats av stora företag. Laurel arbetade i början av 80-talet på stora spelföretag som Atari och Activision och var bland annat utvecklingschef på det senare företaget. Spelindustrin omsatte stora summor redan på den tiden och numera omsätter den globala datorspelsindustrin mer än Hollywood. Laurel har en doktorsexamen i drama och teater, och hennes bok *Computers as Theatre* (1992) har fortfarande stor betydelse för forskningen kring virtuell verklighet och förhållandet mellan människa och dator. Hon är nu fristående konsult och verksam vid Pasadena Art Center utanför Los Angeles.

Företaget Purple Moon, som Brenda Laurel startade i mitten av 90-talet, fick stor uppmärksamhet, inte minst eftersom det utvecklade spel för flickor. Spelindustrin var ännu mer mansdominerad och pojkinriktad vid den här tiden än i dag, och spel skapades oftast av män för män. Förtjänsterna var goda och många ansåg det riskfyllt att ändra ett vinnande koncept. Till de spel som ändå skapades för unga kvinnor hörde Barbiespelen (med titlar som *Barbie's Fashion Designer*) som produceras av Mattell. De ses inte direkt med blida ögon av Laurel.

Den fråga som hon och hennes medarbetare ställde var hur pojkars och flickors sätt att leka skilde sig åt. De utgick från vad Laurel kallar "etnografiskt stödd design" och ett flerårigt forskningsprojekt vid ett annat företag. Ibland förefaller Laurel presentera en närmast biologisk förklaringsmodell för olika könsrollsmönster och Purple Moon är fortfarande kontroversiellt. När jag talar med henne märker jag dock att hennes uppfattning är mindre uppseendeväckande än vad den kan verka. Men hon kallar sig själv aktivist och har ett starkt politiskt engagemang. I sin senaste bok, *Utopian Entrepreneur* (2001), skriver hon bland annat om kulturarbete, fred och tänkande. Ändra berättelserna så kan du ändra hur människor tänker! I den processen spelar teknik och användningen av teknik en stor roll. Hon låter studenter arbeta med miljöfrågor och nya medier eller med en plattform för "open source"-nyheter, som inte är färgade av de stora internationella medieföretagen.

ETT AV DE OMRÅDEN Laurel arbetar med för närvarande kallar hon *transmedia design*. Hon reagerar mot en vanligt förekommande syn på teknik- och medieutveckling, som säger att olika medier konvergerar. Laurel finner snarare en *divergens*. Tekniken dyker upp i alltfler speciella sammanhang, till exempel små handdatorer och mobiltelefoner. Designarbete och utveckling av innehåll handlar då om att formge och skapa för många olika sammanhang. Det gäller att veta vilken målgruppen är och att tänka transmedialt från början. Man måste bygga världar (jämför med Tolkien), inte bara enstaka berättelser. Laurel betonar behovet av att inkorporera sociala och kulturella ritualer, den sociala användningen av informationsteknik och att ge människor möjligheter att bygga upp identiteter. Som designer måste man tillsammans med användare utforska det sammanhang som inbegriper datorer, skärmar och inmatning.

Spelindustrin var ännu mer mansdominerad och pojkinriktad vid den här tiden än i dag [...]. Förtjänsterna var goda, och många ansåg det riskfyllt att ändra ett vinnande koncept.

Liksom Stephen Wilson förespråkar alltså Brenda Laurel ett utforskande av den nya tekniken i ett kulturellt och mänskligt sammanhang.

DET ÄR LÄTT ATT åka vilse när man ska besöka Bruce Damer och Galen Brandt i bergen vid den kaliforniska kusten, inte långt från Santa Cruz. Jag hade hört berättas om hur Damer ägnade ett drygt halvår åt att resa runt i USA för att hitta det optimala stället att leva och arbeta på. Om man sysslar med informationsteknik behöver man inte alltid vara nära stora städer och andra människor, men Damer medger att den plats han slutligen bestämde sig för också har fördelen att ligga nära Silicon Valley.

Damer är entreprenör och visionär med bakgrund i företaget Elixir Technologies Corporation, som hade nära samverkan med den närmast mytomspunna forsknings- och utvecklingsmiljön Xerox Palo Alto Research Center. Jag hälsar på honom för att tala om informationsteknik och kultur, för att få se ett nystartat datormuseum i Damers digitala lada och för att träffa en rad intressanta människor på den middag som ska ordnas på kvällen.

Datormuseet är ett bra exempel på de icke-kommersiella projekt som man finner här och var i Silicon Valley. När Damer visar mig den Cray-1-dator som finns där, kan man inte låta bli att undra över hur den över huvud taget kunde fraktas upp i dessa bergstrakter. Det rör sig alltså om den första superdatorn, som endast tillverkades i ett fåtal exemplar från mitten av 70-talet. Den väger uppemot fem ton, har en cylindrisk och hög bas med säten runt omkring. Utvecklaren, Seymour Cray, var en stor Star Trek-fan, och datorn ser onekligen ut som om den tagits direkt från skeppet Enterprise. Den samsas i museet med ett hundratal andra datorer och en mängd övrig utrustning. Damer berättar att de flesta datorerna är körbara, och han uppmuntrar besökare att testa utrustningen.

Det råder inget tvivel om att artefakterna är centrala, men det är ändå berättelserna bakom dem som är viktigast, och då inte bara de traditionella berättelserna från vissa nyckelpersoner, utan också från dem som faktiskt byggde maskinerna och utvecklade de första systemen. Påfallande många besökare tillhör just den senare kategorin och deras besök dokumenteras noga. Nostalgi verkar vara en genomgående känsla hos besö-

Virtuell konst. Vernissage i Adobes virtuella miljö Atmosphere där HUMlab-konstnären Linda Bergkvist visar sina verk. ©HUMlab

karna. Visst är det märkligt att artefakter, som kanske på sin höjd är 25 år gamla, ger upphov till museer. Det speglar väl en allmän retrotrend inom området, men kanske också ett senmodernt sökande efter rötter och sammanhang.

EN AV DE framställningsidéer som finns i museet är inspirerad av journalisten och mediepersonligheten James Burke. Den handlar om hur man visar på samband och skapar förståelse. Burke har en lång och framgångsrik tv-karriär bakom sig, främst på brittiska BBC. Hans tv-serie *Connections* uppges ha de högsta tittarsiffror som uppnåtts för dokumentärer i USA, och det är just det sätt att berätta som han använder i serien som är intressant för pionjärer i Silicon Valley. Burke utgår från en rad händelser, människor och situationer, som kan synas orelaterade men läggs ihop till ett slags pussel som söker förklara social och teknologisk förändring. Burke själv säger att det alltid finns en länk, men om den aldrig tidigare synliggjorts, så vet ingen om att den finns ...

I ett projekt som Patrick McKercher på universitetet i Santa Cruz leder försöker man gestalta och göra historia förståelig genom ett nytt slags användargränssnitt och datorbaserat arbetssätt. McKercher deltar i middagen och han visar oss bilder som en konstnär i projektet tagit fram för att visa hur programmet så småningom kommer att se ut. Projektet kallas *KnowledgeWeb* och i de närmast utopiska visionerna talas om hur man vill skapa förståelse för en värld som blir alltmer specialiserad och informationstung. Det finns ett behov av att kunna se såväl helheten som delarna och förstå sammanhang. Man kan spåra ett tydligt arv från de franska encyklopedisterna och den syn på kunskapsinlärning och sammanhang som återfinns i Diderots *Encyclopédie*.

Projektet vill skapa ett användargränssnitt som tillåter många olika sorters interaktion med informationen, exempelvis genom kartor, tidslinjer, personer, abstrakta samband, och med olika förstoringsgrader och abstraktionsnivåer. Avsikten är att bryta sig loss från mer traditionella gestaltnings- och interaktionsmetoder och uppmuntra utforskandet som en väg till förståelse. En grundsten är ett par tusen illustrerade biografier som lagts ihop i ett nätverk med nära 20 000 länkar, vilka går över kategorier som arbete, hem och inflytande. Arbetet bedrivs i hög grad med frivilliga medarbetare, och när jag talade med McKercher fanns ungefär ett hundratal med olika kompetenser. Efter artikeln i tidskriften *Wired,* som kom ut efter mitt besök, har de haft en stor tillströmning av nya personer som är intresserade av att hjälpa till på olika sätt. Det påminner om arbetet med den monumentala Oxford English Dictionary i tidigt 1900-tal, då mängder av frivilliga bidrog med exempel på språkbruk. En del sägs ha skickat in uppemot 10 000 exempel.

VID MIDDAGEN ÄR DET slående att många av gästerna utrustat sig med portabla datorer och att mer idémässiga och teoretiska resonemang ofta leder till att någon visar något på sin dator. Vi sitter i en cirkel på ett mattbeklätt golv i ett rum som ger österländska associationer i färger, textilier och möblemang. Ett ämne som förenar de flesta är virtuella världar. Bland gästerna finns Bonnie DeVarco, som utvecklar grafiska virtuella världar för universitet och skolor och Michael Kaplan, som är utvecklingschef för det stora företaget Adobes satsning på grafiska virtuella världar, Adobe Atmosphere. Kaplan har en bakgrund som programmerare och grafiker och har bland annat arbetat med *urban design* och datorspel som använts i stadsplanering. Han var också med och utvecklade programvara för handstilsigenkänning för Apples tidiga handdator Newton. DeVarco har en utbildningsbakgrund som spänner över kulturantropologi och etnologi med inriktning på dans. Under många år har hon arbetat med utbildning och informationsteknik och tillsammans med studenter byggt upp ett virtuellt campus för University of California at Santa Cruz.

På detta campus ordnas guidade visningar för studenter som är intresserade av att läsa vid universitet. En dag på våren kan familj, studenter och andra intresserade komma till det virtuella universitetet. Den grafiska virtuella världen består av fjorton undervärldar och flera collegeutbildningar. Det ser ut ungefär som ett datorspel på skärmen, och kraften ligger förstås i att världen är distribuerad, det vill säga man delar den med många andra samtidigt. Det spelar ingen roll var man är så länge man har en Internetuppkopplad dator. Man representeras genom en *avatar* (ens virtuella person). Till den grafiska världen hör också ett komplex av relevanta webbsidor. Som besökare kan man alltså både vandra omkring bland byggnader och läsa om kursutbud och varför man ska söka sig till just detta universitet. Kanske blir sådana gestaltningar vanligare också i Sverige med ökad konkurrens mellan universitet och med det nya Nätuniversitetet. Likväl kan man fråga sig om det egentligen är intressant att avbilda "verklighe-

ten" i cyberspace. Det är ju också skillnad på att återskapa ett campus för att visa intresserade studenter och på att använda samma campus och byggnader för virtuell utbildning. Det senare känns mindre intressant och vi diskuterar också ingående betydelsen av gestaltningen. Det är inte så enkelt som att högre grafisk detaljrikedom och bättre tekniska lösningar skapar mer övertygande eller intresseväckande virtuella världar. DeVarco betonar vikten av att låta studenter själva ha en skapande roll i virtuella miljöer och menar att man inte ska servera färdiga världar. Man kan i hennes resonemang spåra en närhet till den sorts konstruktivistiskt lärande som bland annat John Dewey företrädde. Virtuella världar erbjuder möjligheter att utforska lärande som en aktiv social process, i vilken kunskap inte ses som något objektivt och gudagivet, utan som något man konstruerar. Inte minst kan man kombinera fysiskt och symboliskt byggande i virtuella miljöer.

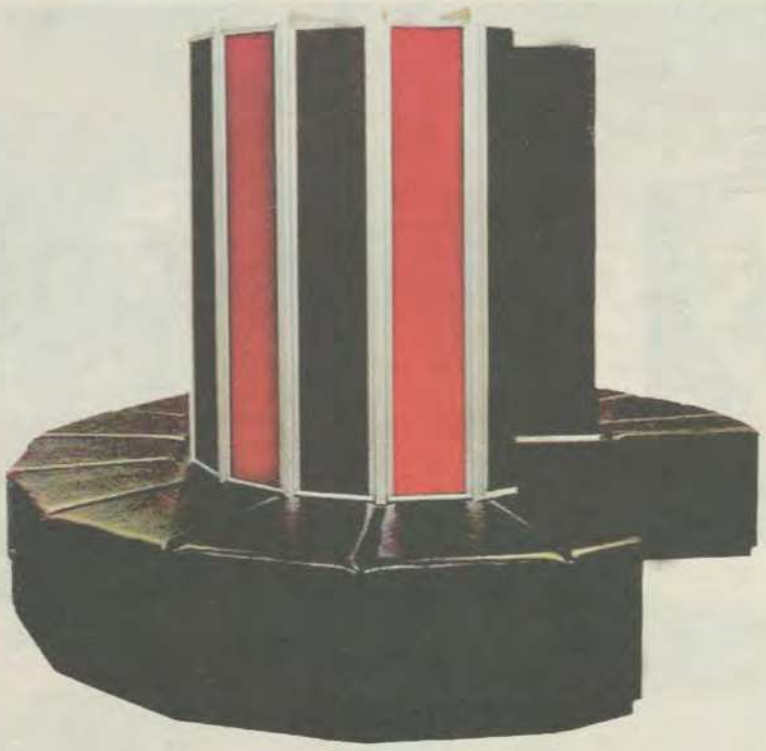

Den första superdatorn. Den Star Trek-inspirerade Cray-1-datorn tillverkades på 1970-talet och kan i dag beskådas på Bruce Damers datormuseum nära Silicon Valley. ©Cray Research, Inc.

I DEN SENASTE VERSIONEN av Atmosphere, som Kaplan demonstrerar för oss, finns inget inbyggt program för att bygga i världen, utan det måste göras med hjälp av en separat programvara. Det visar kanske hur man hos Adobe, som ju är den stora producenten av programvara för att skapa grafiskt innehåll, är inriktad på den professionella tillverkaren som producerar för den stora publiken, snarare än att skapa enkla direkta byggmöjligheter för den vanliga användaren. Kaplan får inte oväntat en hel del gliringar om sin roll på det stora företaget. Den version vi får se kommer inte ut på marknaden än på ett par månader. Det är ändå intressant att man satsar på virtuella världar, eftersom Adobe har en stark ställning bland designers och utvecklare. Deras plattform har säkert en god chans att bli en de facto-standard.

En av de stora skillnaderna jämfört med tidigare versioner är att man fört in ett avancerat system med fysikaliska lagar för att möjliggöra dynamiska rörelser, utan att den som skapar världar behöver bry sig om detta. Det handlar alltså i princip om att simulera Newtons fysik i datorn. Exempelvis får vi se en orm som tar sig nerför en smal ränna, och det hela baseras på ormens position och fysiska gestaltning samt rännans lutning. Man kan använda sådana funktioner för att möjliggöra virtuella laborationer inom till exempel fysikutbildning. Eftersom systemet är öppet ska man också kunna skräddarsy världen genom att till exempel introducera datorgenererat liv, som manifesteras i personer och varelser i världen. I motsats till traditionella robotar, som verkar utanför datorn, kan man i virtuella världar inte på något enkelt sätt se skillnad på datorstyrt och människostyrt.

Bruce Damer för in diskussionen på sociala aspekter av virtuella världar och nu är fokus inte främst på grafiska detaljer, utan på en av de grundläggande drivkrafterna bakom utvecklingen av Internet och det vi ibland kallar cyberspace. Enligt Damer handlar det om att skapa möjligheter för kommunikation, möten och samvaro genom att bygga Internetstödda sociala nätverk. Jag påminns om vad Brenda Laurel sa om den webbplats, som hon skapade för flickor som spelade hennes spel och som tydligen hade en stor betydelse för många unga kvinnor. Intressant nog fortsatte mängder av nya medlemmar att strömma till även efter att webbplatsen officiellt stängts.

Det tycks således som om såväl språkvetare och lexikografer som de som arbetar med virtuella världar och nya medier har en förkärlek för att skapa nya världar.

Liksom Laurel har Damer lång erfarenhet av att bygga virtuella världar och han medarrangerar bland annat den årliga Avatarskonferensen som lockar omkring 10 000 virtuella besökare. Enligt Damer är det samma saker som gör ett evenemang i en virtuell värld framgångsrikt som gör en karneval, teaterföreställning eller konstnärlig performance lyckad: ett bra koncept, en fängslande historia, en klar närvarokänsla, uppmärksamma aktörer och en intresserad publik. I oktober 2000 hölls Avatarskonferensen i rymden, närmare bestämt i en virtuell rymdstation. Efter att de sedvanliga priserna delats ut i kategorier som bästa humanoida avatar och bästa abstrakta avatar, avslutades konferensen genom att ett antal datorstyrda pacmanfigurer åt upp golvet under den samlade publiken som kollektivt "föll" genom ett två kilometer långt *wormhole*. Sådana överraskningar fungerar bra, säger Damer, när publiken har ägnat timmar åt att ta del av den virtuella konferensens presentationer, utställningar och möten. Han nämner också i förbigående ett annat rymdrelaterat projekt; det rör sig om ett samverkansprojekt med NASA, där syftet är att se hur man eventuellt kan förutse problem i de begränsade utrymmen som finns i rymdfarkoster. Bland rymdfarkosterna och de virtuella världarna lider kvällen mot sitt slut och vi kommer överens om att fortsätta diskussionen vid en annan tidpunkt.

NÄRMAST ÖVERVÄLDIGAD av alla intryck, idéer och nya uppslag lämnar jag bergen och åker norrut längs den vackra kaliforniska kuststräckan. Den magnifika naturen blir en angelägen kontrast till teknik och människor och jag funderar över det Kalifornien som en sådan här resa inte berör, det problemfyllda, vackra och motsägelsefulla Kalifornien. Jag åker vidare mot Berkeley och avslutar min resa genom att besöka Charles Fillmore. Han är ett av de stora namnen inom den moderna språkvetenskapen. Som pensionär verkar han mer aktiv än någonsin. Han möter mig på sitt arbetsrum på International Computer Science Institute (ICSI), en mångvetenskaplig organisation i vilken datavetare, språkvetare, biologer, kognitionsvetare och ingenjörer arbetar tillsammans i stora projekt. Fillmore leder ett projekt, FrameNet, vars teoretiska grund han formulerade redan i slutet på 60-talet.

I korthet går projektet ut på att se på språk med utgångspunkt i semantiska ramar eller situationstyper. Man arbetar med datoriserade textdatabaser på hundratals miljoner ord och skapar i datorn verktyg för att märka meningar och undersöka de ramar man etablerat. På så sätt hoppas man att kunna få en djupare förståelse för språkliga mönster i förhållande till språkets funktion och kulturella sammanhang. En viktig aspekt är också att skapa nya slags hjälpmedel för lexikografer och forskare inom datorlingvistik. Fillmore menar att en grundförutsättning för projektet är mötet mellan olika kompetenser och ett arbetssätt som leder fram till förståelse för andra discipliners angreppssätt och tänkande.

Det är under samtalen med Fillmore som jag tycker mig få en vidare förståelse för de möten jag sökt efter. Han visar mig de applikationer som tagits fram i projektet, och bland de semantiska ramar som identifierats i FrameNet finns koncept som "kroppslig manipulation" (övergripande ram: kroppen) och "förståelse" (övergripande ram: kognition). Man skulle kunna hävda att man i projektet bygger upp en semantisk och konceptuell karta och det finns intressanta paralleller till de världsbilder som presenteras i klassiska lexikala verk som Roget's Thesaurus (1852). Man definierar och strukturerar världen genom semantiska nätverk och betydelsehierarkier.

Det tycks således som om såväl språkvetare och lexikografer som de som arbetar med virtuella världar och nya medier har en förkärlek för att skapa nya världar. Om det är något jag lärt mig på min resa så är det att denna skaparkraft tar sig många uttryck. Oavsett om det handlar om telefontalande datorer, virtuella campusområden eller nyheter som är opåverkade av de stora medieföretagen, tycks mycket av den kaliforniska dynamiken växa fram just i gränslandet kultur och informationsteknik, i prestigelösa möten mellan olika sorters människor och discipliner, och i mötet mellan det kritiska tänkandet, det konstnärliga uttrycket och det aktiva skapandet.

En företrädare för dåtidens globalisering

ESSÄ/ Inte bara kanoner. Indigo från Guatemala, kryddor från Ostindien och kanoner från Bergslagen ingick i Louis De Geers globala handelsnät. Han förhandlade med hög som låg och skapade den ekonomi som låg till grund för Sveriges krigföring under stormaktstiden.

Av
Gunnar Wetterberg
Samhällspolitisk chef på Saco

I år är det 350 år sedan Louis De Geer dog. Det har i somras firats med ett jubileum som rörde sig mellan Finspång, Norrköping och Leufsta, några av de platser som var hans (Finspång och Leufsta bokstavligen), när han 1652 avled som Sveriges rikaste man, långt mer förmögen än samtida jorddrottar som Axel Oxenstierna, Per Brahe eller Magnus Gabriel De la Gardie. Stiftelsen Leufsta vänner ordnade jubileet, som också markerats med en faksimilutgåva av E.W. Dahlgrens sällsynta biografi, ursprungligen (1924) tryckt i blott 300 exemplar, för sentida ättlingars räkning.

Om jubileet kan hjälpa Sverige med perspektivet på sin kanske mest framgångsrike invandrare, så vore det en välgärning. Den De Geer som historieböckerna tillhandahåller – i den mån de alls gör det – är krympt till kanongjutare och kopparhandlare, vallonernas förgrundsman, men knappast så mycket mer. Att han var en ledande företrädare för sin tids "globalisering", att han spelade en nyckelroll för det svenska stormaktsväldets framväxt, från finansieringen till flottan, att han också försökte påverka skola och religion, det har hamnat alltför mycket i skymundan.

Kanske är det 1800-talets fel. Då blev historien och historieskrivningen staternas fånge. Långt, långt tillbaka i tiden projicerade historiefabrikanterna sin samtids nationalstater, och beskrev utvecklingen som en kamp mellan dessa. I nationernas mångkamp kom personer och rörelser i andra rummet; de förekom inom länderna, men knappast mellan dem, annat än som sina staters lydiga verktyg.

Så såg inte 1600-talet ut. Ämbetsmän, krigare, kapital och kunskaper rörde sig mellan länder och furstar, inte trolöst, för detta var också de stridande konfessionernas tid, men utan särskilt starka band till den ene eller andre fursten, han som inkarnerade riket, men kunde gifta bort det för en vattvälling. Det fanns gott om utrymme för dem som vandrade mellan länderna, och de rikt förgrenade kontaktnäten var såväl krämares som kondottiärers och filosofers stora styrka.

I De Geers värld var det mer påtagligt än eljest. Han verkade i skärningspunkten mellan två stora rörelser över gränserna. Den ena var kapitalets rörelser. Den andra var vapenhandeln under 1600-talets första hälft.

Vid den här tiden förtärdes stora delar av Europa av en ekonomisk kris. Jordbruket stagnerade, kriget åt upp mycket av 1500-talets tillväxt, den italienska kornboden stängdes av krig och pest, det spanska silvret sinade och Kastilien knäade under kungarnas ambitioner. Undantaget var kontinentens nordvästra hörn, där England och framför allt Nederländerna – Generalstaterna, som samtiden kallade dem efter deras egendomliga republikanska statsbyggnad – blomstrade tack vare handeln. Preussen och Pommern tog över spannmålsförsörjningen, danska adelsmän berikade sig på oxdriften till de tyska och holländska städerna och Östersjön tillhandahöll timmer, tjära och hampa för de skepp som byggdes för handeln genom Öresund.

Det var Amsterdam som blev centrum för denna handel. Toleransen gick hand i hand med tillväxten. Staden tog emot åtskilliga av de sefardiska judar som fördrevs från Spanien, liksom flyende från andra oroliga hörn i Europa. Men suget från tillväxten gjorde sig gällande redan då; Generalstaterna drog till sig driftigt folk från områden där krisen och stagnationen innebar att affärerna tynade bort.

Något år före sin död 1652 återvände De Geer till Nederländerna. När han dog var han Sveriges rikaste man.

Louis De Geer.

DÄR HANDELN FRODADES, dit sökte sig kapitalet. I Amsterdam organiserades samtidens främsta finansiella marknad, som trivdes i en omgivning där statsmakten respekterade regler och lagar. På andra håll i Europa bankrutterade furstarna bäst de gitte (men fick också betala räntor därefter), men i Holland såg rådsherrarna till att honorera sina förpliktelser. Där var man också någorlunda lika inför lagen; att furstar emellan komma åt en köpman som man var missnöjd med lönade sig inte i denna republik, konstaterade en gång Axel Oxenstierna.

Kapitalet höll sig inte stilla på en plats. Det ville ut i världen och utnyttja möjligheterna. När furstarna behövde låna till sina krig nöjde sig inte finansiärerna med att bara kräva ränta. De hade också anspråk på monopol och privilegier, på att få etablera verksamheter som kunde låta dem vinna på gungorna vad de riskerade att förlora på de finansiella karusellerna. Från Amsterdam utgick finansmän, som samtidigt var finansiella och kommersiella entreprenörer och de blandade många olika verksamheter för profitens skull. Somliga stannade i Amsterdam, andra sökte sig över till klientländerna och åter andra delade familjerna mellan båda. Så särade familjen De Geer på sig, men inte bara den – Louis svågrar Trip gjorde likadant och andra med dem.

Amsterdam var inte ensamt, även om det var främst. När kriget med spanjorerna slog sönder Antwerpens nätverk sökte sig många därifrån till Hamburg, som bevarade sin neutralitet genom hela trettioåriga kriget; motståndarna höll sams om detta enda, att freda marknadsplatsen där de alla behövde stärka sig för nya strider.

Det var verkligen "alla" som behövde finansiärernas hjälp. Det hör till tidens ironier att Louis De Geer hade sin motsvarighet på trettioåriga krigets andra sida, i Hans de Witte, den kejserlige överbefälhavaren Wallensteins bankir, som ursprungligen kom från Antwerpen i spanska Nederländerna. Wallenstein byggde sin ställning på sin förmåga att stampa fram stora arméer och försörja dem, men den som i sin tur försökte hålla reda på fältherrens finanser och imperium av gods, krigsindustrier och livsmedelsupplag var de Witte, från början från de "låga länderna" liksom De Geer. Men hans bana fick ett gruvligt slut: de Witte lyckades inte hålla reda på växlarna, han gjorde bankrutt och tog sitt liv, strax innan Wallenstein själv föll från kejsarens gunst och så småningom mördades av skotska legoknektar med uppdrag från Wien.

LOUIS DE GEER FÖDDES i Liège år 1587. Hans far hörde till en adelssläkt, men hade slagit sig på köpenskap och blivit borgare. Ungefär tio år efter sonens födelse flyttade han med sin familj till

Dordrecht i Holland. Enligt familjetraditionen flydde han undan religionsförföljelserna, men Dahlgren (1923) är skeptisk och lutar åt att det snarare var för handelns skull. Från Liège utvandrade både valloner till bruk runt om i Europa och finansiärer åt furstar – trettio år före De Geer utvandrade Jean Curtius, som gjorde det spanska kungadömet liknande tjänster.

Den unge Louis De Geer hamnade tidigt i köpmannalära i Frankrike, antagligen hos en principal som drev ett koppar- eller mässingsbruk. När han kom tillbaka till Holland grundade han ett handelshus, från början i Dordrecht, men snart nog hamnade tyngdpunkten i filialen i Amsterdam. Genom Elias och Jakob Trip, båda gifta med systrar till Louis De Geer, kom han in i vapenhandeln, en av samtidens mest lukrativa branscher. Det var som vapenhandlare han skulle dras allt djupare in i Sveriges affärer.

Vid årsskiftet 1611/12 samlades den riksdag som förklarade Gustav II Adolf fullmyndig efter faderns död ett par månader tidigare. Då stod Sverige mitt i det olyckliga Kalmarkriget mot Danmark och inte nog med det – "alla våra grannar är våra fiender", sammanfattade den nyutnämnde rikskanslern Axel Oxenstierna läget några veckor senare. Oxenstiernas ledstjärna de närmaste åren (men inte alltid kungens) blev att krångla sig ur det ena kriget efter det andra. Först kom Danmark. I freden i Brömsebro 1613 lovade Sverige att betala tio tunnor guld i fyra rater för att få tillbaka Älvsborgs fästning och häradena omkring denna. Om betalningen mankerade skulle panten tillfalla Danmark, tillsammans med allt som dittills hade blivit betalt.

De flesta förknippar betalningen med Älvsborgs lösen, de dryga skatter som både drängar och hertigar förväntades betala. Historikerna har också räknat ut att dessa extraskatter skulle ha räckt, om inte Gustav Adolf hade nallat av det hopskrapade för att betala värvningar mot ryssarna under Sveriges inblandning i Stora oredan efter den rurikska ättens utslocknande. Men det gjorde han och därför förslog inte de egna pengarna. I stället fick svenskarna vända sig till Amsterdam.

De Geer importerade yrkeskunnigt folk i stor skala, från smeder och bokhållare till tjärbrännare, sjömän och predikanter för brukens kalvinistiska bekännare.

KONTAKTEN MED SVERIGE fick Louis De Geer genom Willem de Besche, den förste bemärkte vallonske bruksidkaren i Sverige. Denne hade problem med växlar ställda på Amsterdam och måste vända sig till det De Geerska handelshuset för att klara av sina utfästelser till änkedrottning Kristina, Gustav II Adolfs mor. Sedan använde de Besche handelshuset för att sälja järntråd och kanoner, som han tillverkat i Sverige, och därmed var förbindelsen etablerad.

Uppenbarligen väckte detta tidigt tanken hos De Geer att han skulle göra något liknande. Han städslade en landsman från Liège, Constant de Doufflot, som han skickade till Sverige för att tillverka salpeter och krut, det första försöket att bygga upp en egen verksamhet i det nya landet. Av detta blev det emellertid inget, utan de första åren nöjde sig De Geer med att värva arbetskraft åt de Besches verksamhet i Sverige, framför allt till hans mässingsbruk i Nyköping.

År 1618 deltog De Geer i ett konsortium som erbjuder den svenska kronan ett lån på 100 000 riksdaler (250 000 gulden), en del av finansieringen av Älvsborgs lösen. Samtidigt åtog han sig att leverera vapen för 80 000 gulden. Dessa affärer är sammantrasslade med rivaliteten mellan olika holländska köpmannagrupper om ensamrätten till den svenska kopparexporten. Nu går han också in i det svenska affärslivet. När Willem de Besche detta år arrenderar Finspångs gård, bruk och län på sex år, är det med Louis De Geers borgen för betalningen. De Besche blir De Geers svenske partner, så småningom nära nog bulvan.

Under årtiondena därefter vidgas Louis De Geers verksamhet och inflytande alltmer. Det var en riskabel tillvaro. Flera av de andra finansiärerna och bruksidkarna råkade illa ut. Bröderna de Besche hade problem, bröderna Momma (Reenstierna) fick slå vantarna i bordet och Erik Larsson (von der Linde), ömsom rival och ömsom kollega, var hårt pressad mot slutet av sitt liv. Men De Geer lyckades hålla näsan över ytan och i sinom tid betydligt mer än så.

I februari 1627 kom han till Sverige för första gången. Så småningom blev han svensk adelsman, men återkom regelbundet till Nederländerna och ledningen av sitt handelshus där. Han fick ansvaret för kronans kopparhandel och spelade skickligt på börsen i Amsterdam för att hålla kopparpriset uppe, ibland genom att hindra tillförseln. Han började uppträda direkt i de affärer, som han gav sig in i och han kunde skeppa ut sin produktion på svenska kölar, för att slippa Öresundstullen. Det var något som danskarna såg med oblida ögon: de menade att De Geer och andra bara skenskrivit sig i Sverige, och deras vägran att gå med på tullfrihet för de inflyttade holländarnas export blev tidigt ett stridsäpple mellan de två nordiska kronorna.

Under 1620-talets sista år bygger han upp den svenska krigsmaterielproduktionen. Redan tidigare hade han uppträtt som leverantör, men problemet var att flera av produktionsställena låg i skuggan av spanska Nederländerna, som lätt kunde blockera utförseln till en potentiell fiende. I Sverige fanns spridda, rudimentära erfarenheter av vapentillverkning, som man börjat koncentrera till faktorier, men De Geer lyckades med förbluffande fart organisera en produktion i stor skala. Det handlade inte bara om själva smidet utan också om leveranserna av ved, malm och allt annat som krävdes för att få produktionen att fungera. Men det svenska järnet var väl lämpat för kanoner, De Geer importerade yrkeskunnigt folk i stor skala, från smeder och bokhållare till tjärbrännare, sjömän och predikanter för brukens kalvinistiska bekännare.

DET ÄR KANONERNA som givit honom hans berömmelse och som blev den mest inbringande exportprodukten, men i själva verket organiserade han en inhemsk produktion av praktiskt taget allt, som de stora svenska arméerna snart skulle behöva i tyska kriget: musköter, stormhattar, harnesk ... Utrustad med De Geers vapen gav sig Gustav II Adolf in i trettioåriga kriget. Efter segern vid Breitenfeld kunde emellertid kungen ordna sin försörjning på egen hand och annullerade sina beställningar hos De Geer.

Då vände sig denne i stället till exporten. Douhan (1985) menar att De Geer via mellanhänder ofta sålde vapen till båda sidor i trettioåriga kriget, men han utnyttjade även andra konflikter. I ett brev noterar han ryktet om krig mellan Polen och Turkiet som en affärsmöjlighet. På knappt tio år blev den svenska kanonproduktionen så kommersiellt framgångsrik att den allvarligt hotade den engelska, som dittills dominerat marknaden för järnkanoner. Engelsmännen ville undanröja konkurrensen genom att köpa upp hela De Geers lager, på villkor att han sedan lade ned produktionen, men De Geer föreslog prissänkningar för att tvärtom slå de engelska konkurrenterna ur brädet.

Utgåvan av De Geers brev och affärshandlingar (Dahlgren, 1934) erbjuder ett fascinerande tvärsnitt av 1600-talsfinansiärens verksamhet och liv. En stor del av boken upptas av kontrakt med kunniga yrkesmän, från kolare, vedhuggare och sjömän till skollärare och reformerta pastorer, som De Geer värvar till sin verksamhet i Sverige. Utgivaren noterar att De Geer använde ganska få svenskar i sin tjänst – många var valloner, men också tyskar från Aachen, ett viktigt centrum för mässingsindustrin, där yrkesmän kunde lockas att flytta från krigets vågor till det stilla bakvattnet i norr.

Det speglar också de konflikter som hopade sig efter vägen. När rättsreglerna var oklara och förvaltningen i sin linda fanns det gott om utrymme för tvister. En del av dem hamnar i rätten, andra löses i riksrådet. Under det oroliga året 1636, när Sverige var hårt pressat i trettioåriga kriget och tålamodet i hemlandet på upphällningen, ber De Geer om ursäkt för att han inte kom till ett rådsmöte dit han blivit kallad. Orsaken var att han hade fått reda på att en del av hans arbetare planerade myteri och dröjt sig kvar för att förekomma dem. I de oroligheter som uppstod hade någon kastat en sten som träffat honom i ögat, men den gav gudskelov inga men, skrev han till riksmarsken Jakob De la Gardie.

De la Gardie är en av De Geers många mäktiga adressater. Han gör dem små tjänster – redan 1618 hjälper han Axel Oxenstierna att köpa vin – och han lånar dem pengar, för att andra gånger skriva och be dem om hjälp i affärer och tvister. Men affärerna går i första hand. Jakob De la Gardie får veta att De Geer hjälpt både hans son (Magnus Gabriel) och dotter med pengar, men att det inte kan bli något mer förrän fadern sett till att leverera det järn han utlovat. Den blivande kung Karl Gustav ber om hjälp för sin bror Adolf Johans räkning, men De Geer påminner i varje brev om Karl Gustavs egen skuld på 16 000 riksdaler, samtidigt som han försöker utverka en plats åt sin son Emanuel i hertigens uppvaktning.

Under 1630- och 1640-talet börjar andra omsorger att ta större plats i breven. Med rikedomen konsoliderad började De Geer ägna mer uppmärksamhet åt nästa liv. Enligt traditionen ska han ha

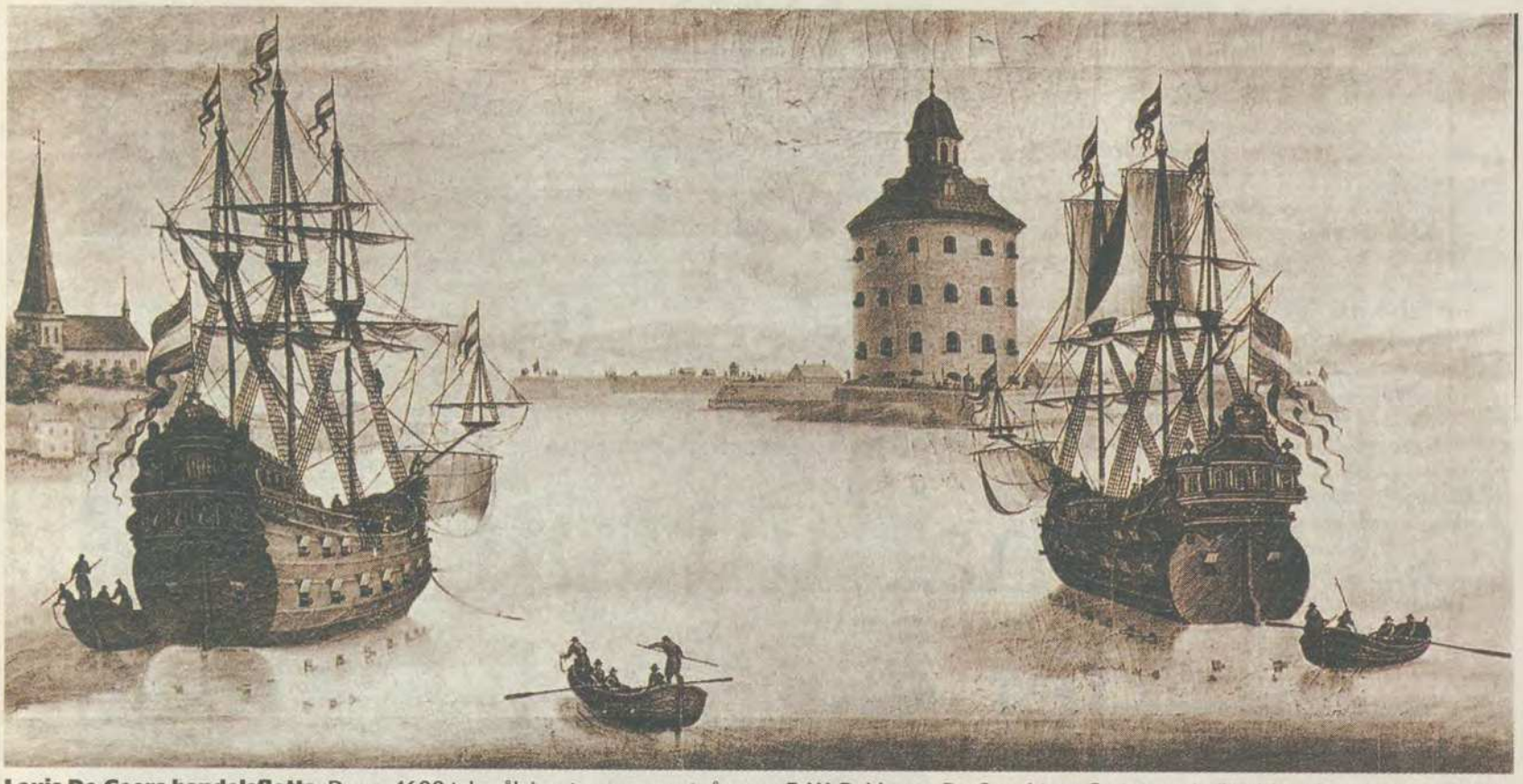

Louis De Geers handelsflotta. Denna 1600-talsmålning, tagen ur nyutgåvan av E. W. Dahlgrens De Geer-biografi, visar ett holländskt örlogsskepp, med det De Geerska vapnet i aktern, som ankrat nära Vaxholms kyrka. Vid Vaxholms fästning, till höger, seglar ett skepp med svensk flagg.

lovat skänka en tiondel av sina vinster till välgörenhet och kyrkliga ändamål. Han donerade pengar åt betryckta trosfränder i Tyskland och Nederländerna, han beordrade en av sina agenter att köpa kalvinistisk litteratur, som säljs som makulatur i Frankrike och han tog kontakt med lärda och andliga, som verkade för en förening mellan de kalvinistiska och lutheranska kyrkorna. En av de första var skotten John Durie, som han hjälpte att komma till Sverige 1636, i hopp om att dennes förkunnelse skulle påverka stämningarna inför valet av ärkebiskop och ny biskop i Linköping, det stift där De Geers Finspång låg.

Hösten 1641 fångas hela bredden i hans verksamhet i ett brev till den böhmiske pedagogen och kyrkomannen Johan Amos Comenius. "Jag har bestämt mig för att dra mig tillbaka och vill samla några lärda och upphöjda män vid mitt bord", skriver De Geer. Det har blivit möjligt tack vare oron vid den svenska hären efter Johan Banérs död, som tvingat den svenska kronan att sälja ut stora mängder gods för att Lennart Torstensson, hans efterträdare, skulle kunna betala upproriska överstar. Bland mycket annat kom Louis De Geer då över Finspång med sju omgivande socknar; kriget gav finansiären möjlighet att rota sig för att verka för den evangeliska sakens enighet ... Av Comenius vistelse blev det,dock inte så mycket; uppenbarligen lät Oxenstierna De Geer förstå att böhmarens närvaro var svårsmält för det ortodoxt lutherska svenska prästerskapet och denne fick dra sig tillbaka till den preussiska staden Elbing.

Men det var för tidigt för De Geer att dra sig tillbaka. Under årtiondenas lopp hade hans förbindelser med Danmark blivit alltmer ansträngda. Han fick inte betalt för vapen som han hade levererat och danskarna ville inte släppa krigsmateriel genom sundet. De Geer klagade över behandlingen och i rikskanslern Axel Oxenstierna fann han en lyssnare. Oxenstierna samlade anledningar att söka strid med Danmark för att utnyttja Sveriges militära styrka, och De Geers klagomål lades till de andra skäl som kanslern anförde, när han på våren 1643 lirkade riksrådet med sig på ett angreppskrig mot danskarna. Torstensson skulle utnyttja det tyska krigets vinteruppehåll till att falla in i Holstein och Jylland, kanslerns måg Gustaf Horn skulle gå in i Skåne från Småland. Problemet var den danska flottan, som värnade öarna och hotade de svenska försörjningslinjerna.

Då reste De Geer till Nederländerna. Han förhandlade och lirkade och lånade och hyrde samman både en och två flottor. Uppteckningen från hans samtal med ståthållaren Fredrik Henrik av Oranien återger ett lysande stycke diplomati, där De Geer ömsom hötter och varnar med förlorade affärsmöjligheter för de holländska köpmännen, ömsom lockar med det som borde vara Generalstaternas och Sveriges gemensamma intresse.

Det första försöket att hjälpa svenskarna med holländska skepp gick inte något vidare, men i slaget vid Femern krossades den danska flottan. Herraväldet över Östersjön blev ohotat svenskt under återstoden av det trettioåriga kriget. Som tack för hjälpen bjöd kanslern in De Geer till förhandlingarna med danskarna i Brömsebro. Det var kanske inte så exceptionellt som det kan synas: De Geer var sedan länge en flitig gäst vid riksrådets och kammarkollegiets (ungefär finansdepartementets) sammankomster. Vilken roll han spelade för villkoren i fredsslutet är omöjligt att säga, eftersom hans och kanslerns samtal inte är dokumenterade, men flera av hans brev vid denna tid är daterade från prästgården i Söderåkra, så han bodde under samma tak som Oxenstierna och de andra svenska förhandlarna.

NÅGOT ÅR FÖRE SIN död 1652 återvände De Geer till Nederländerna. När han dog var han Sveriges rikaste man, redan vad den svenska delen av arvet beträffade. År 1641 hade han blivit svensk adelsman, med de frälseprivilegier som följde på upphöjningen. Tack vare dessa blev det lönsamt för honom att omvandla en del av sina fordringar på kronan i gods och gårdar, och mycket snart blev han den överlägset största köparen av vad egendomar och räntor som kronan bjöd ut.

E.W. Dahlgrens biografi handlar i allt väsentligt om De Geers förbindelser med Sverige, men han noterar att De Geers intressen sträckte sig långt vidare än så. Den enda behållna huvudboken för familjens dåtida handelshus daterar sig visserligen från 1658, några år efter den förste huvudmannens död, men säger ändå mycket om verksamhetens vidd. Den "talar om handelsförbindelser med Danzig, Antwerpen, London, Lissabon, Sevilla, Venedig ... konton för preussisk och pommersk spannmål, för engelska tyger, franskt, spanskt och rhenskt vin, neapolitanskt silke, spansk olja, indigo från Guatemala, koschenill, ingefära och socker från Västindien, ostindiska kryddor med mera.". En bättre företrädare för den dåtida globaliseringen är det svårt att hitta.

Litteratur:

E. W. Dahlgren, *Louis De Geer 1587–1652. Hans lif och verk*, Stockholm 2002 (originalutg. 1923–1924).

E.W. Dahlgren, *Louis De Geers brev och affärshandlingar 1614–1652*, Historiska handlingar del 29, Stockholm 1934.

Bernt Douhan, *Arbete, kapital och migration*, Studia Historica Upsaliensia 140, Uppsala 1985.

Gunnar Wetterberg, *Kanslern. Axel Oxenstierna i sin tid* 1–2, Stockholm 2002.

Evolutionsteorin har intagit det sista fästet

Det mänskliga psyket infogas i evolutionsteorin av MIT-professorn Steven Pinker. Han skjuter skarpt mot empirismens föreställning om människan som oskrivet blad, romantikens ädle vilde och dualismens ande i maskinen.

Av
STAFFAN ULFSTRAND

THE BLANK SLATE
The Modern Denial of Human Nature
Steven Pinker
Viking Press, New York, 2002 (528 s.)

CHARLES DARWIN BETRAKTADE det mänskliga psyket och den mänskliga kulturen som "den sista bastionen", den sista del av verkligheten, som skulle kunna infogas i och klarläggas med hjälp av hans teorikomplex om evolution av anpassningar genom naturligt urval. Denna åsikt plitade han ner i en av sina notisböcker och höll för sig själv. Han insåg att en oförblommerad deklaration att människan och dess kultur skulle ha utvecklats genom exakt samma processer som alla andra djur och deras kulturer skulle väcka ett, milt uttryckt, väldigt rabalder. När hans idéer offentliggjordes om människan som en fullständigt ordinär produkt av naturligt urval, utbröt alldeles som han förutsett de våldsammaste bataljer. I ett slag hade han ryckt undan underlaget för den tusenåra doktrinen att människan hade en särställning bland alla levande varelser och hade tillkommit genom en gudomlig skapelseakt och med en gudomlig mission att fullgöra. I stället för gudens avbild visade han fram en uppiffad apa vars anor gick tillbaka på än mindre människoliknande aparter. Tala om detronisering.

När den ena komponenten efter den andra i Darwins evolutionsteori började tas på allvar och så småningom accepteras i forskarvärlden, visade det sig att det fanns betydligt mindre motstånd mot förslaget att våra byggnadsdrag utvecklats genom naturligt urval än mot att även vårt psyke skulle ha samma ursprung. "Den sista bastionen" var alltså en korrekt förutsägelse, och många finns som anser att den än i dag inte fallit. Möjligen är det lite kulhål i den, men ännu står den, säger dessa personer. På den punkten har emellertid Steven Pinker, professor i psykologi vid Massachusetts Institute of Technology, en radikalt annorlunda åsikt, som han delar med flertalet evolutionsbiologiskt orienterade människoforskare och som han vältaligt utvecklar i sin senaste bok *The Blank Slate. The Modern Denial of Human Nature.*

Står bastionen, eller har den fallit? Även i det "upplysta" Västerlandet hyser många människor, ofta majoriteten, uppfattningar som att människoarten kommit till jorden genom en gudomlig skapelseakt och att dess medlemmar till skillnad från andra levande varelser är utrustade med en odödlig själ, vars tillvaro efter kroppens död är en faktor att ta största hänsyn till här i jordelivet.

Också i vetenskapliga kretsar hör man en fortlöpande diskussion av frågan om hur stor del (om någon) av människans sätt att vara, som kan eller lämpligen bör förklaras i evolutionsbiologiska termer. En ytterlighetsposition intar de som hävdar att kunskaper om genetik och evolutionära anpassningsprocesser absolut ingenting har att bidra med vad gäller förståelsen av mänskligt beteende. Den andra extremen hör i varenda detalj i vårt moderna levnadsmönster ett eko från en svunnen tid på den afrikanska savannen, där vår evolutionära linje under ett antal årmiljoner ackumulerat huvuddelen av våra befintliga anpassningar. Båda attityderna är naturligtvis grovt överdrivna, och dagens professionella bioantropologer eller evolutionsantropologer (för att välja ett par bland otaliga etiketter) arbetar merendels någonstans i mittzonen av detta breda spektrum av ståndpunkter.

FRÅGAN OM VILKEN ROLL genetiken (i detta sammanhang ofta kallad "biologin") spelar för variationen i människors levnadsöden är långt ifrån endast "akademisk", i detta ords alternativa bemärkelse av betydelselöshet, eftersom resultaten av evolutionsbiologisk forskning i vissa fall använts som argument för storskalig diskriminering eller förföljelse. Så fort darwinsk teori kommer på tal, påtalas genast nazismens ohyggligheter som exempel på hur en biologisk teori efter förvridning och vantolkning har använts. Dessvärre är nazismen sannerligen inte ensam om att ha genomfört folkmord på människor, som ut-

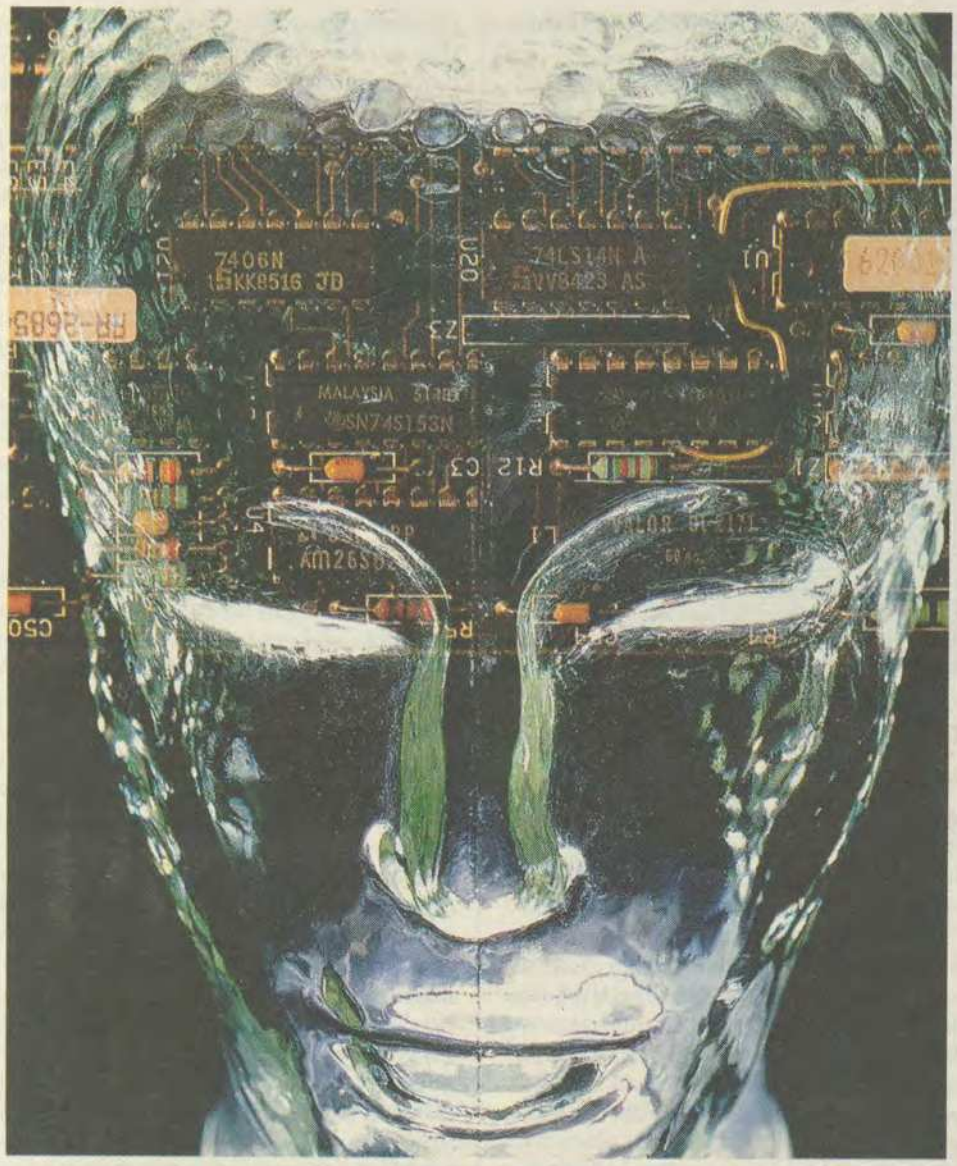

Bladet är inte tomt. Steven Pinker anser att evolutionen byggt in neurala nätverk för informationsbearbetning i de mänskliga generna. Foto: Corbis/Scanpix

pekats som tillhörande "en sämre ras". Den dag som i dag är finns det, som blott alltför bekant, många folkgrupper på olika håll i världen, som särbehandlas med hänvisning till att de enligt den omgivande majoritetsbefolkningens inställning är "avvikande". Ibland består den påstådda "avvikelsen" i genetiskt grundade utseendeskillnader, varvid ordet "rasism" rätteligen bör användas, men i andra fall är det sedvänjor och kulturyttringar av olika slag som är kriteriet på den "avvikande" gruppen. I det senare fallet är det inte korrekt att tala om "rasism". I rättvisans namn skall påpekas att det också förekommer positiv särbehandling av människogrupper med vissa egenskaper.

I många fall ligger otvetydigt rasistiska argument bakom gruppdiskrimineringen. Två folkgrupper anser att de tillhör var sin "ras" och att deras egen "ras" är överlägsen den andra "rasen". Antingen det förstnämnda påståendet har någon täckning i verkligheten eller inte, följer under inga omständigheter det senare. Det är diskriminering som är rasism, inte en observation av en faktisk skillnad. Med "ras" menar en systematiker att medlemmarna av en viss art inom ett visst område har ärftligt betingade synbara olikheter gentemot samma arts medlemmar i en annan del av utbredningsområdet. Sådana populationsskillnader är så gott som aldrig absoluta utan statistiska. Låt mig ta ett ofarligt zoologiskt exempel.

Eftersom det i en hög av döda domherrar är möjligt att separera brittiska från kontinentala fåglar, klassificerar ornitologerna de två bestånden som skilda geografiska raser. Om närmare studier skulle visa att kontinentala och brittiska domherrar är så olika att två fåglar av motsatt kön och härrörande från var sin ras inte skulle bilda par eller inte producera fruktsam avkomma med varandra, skulle vi i stället ha att göra med två europeiska domherrearter.

För människans del är det en obestridlig sanning att ett mycket stort antal individer, med betydande men ingalunda fullständig säkerhet, med ledning av utseendet skulle kunna hänföras till något visst geografiskt område. I zoologisk systematik är följaktligen människan en art som i likhet med en stor mängd andra däggdjursarter är differentierad i ett antal diffusa men dock urskiljbara geografiska raser. De genetiska skillnaderna dem emellan är mycket små, vilket inte är förvånande med tanke på hur sent vår art nådde sin kosmopolitiska utbredning, och det är ju alldeles självklart att människan är en enda art.

I SIN NYA BOK har Steven Pinker, vars egen forskning framför allt handlar om kognition och individuell språkutveckling, i första hand tagit på sig uppgiften att krossa tre föreställningar, som enligt hans åsikt ligger i vägen för en framtida allvetenskaplig forskningsattack mot "den sista bastionen": hur människan fått sitt sällsamma psyke. Tycka vad man vill om Pinkers argumentation,

AXESS RECENSERAR

The Scottish Enlightenment. The Scots' Invention of the Modern World
Arthur Herman

I 1700-talets Skottland sökte några inflytelserika herrar svaret på hur ett gott och civiliserat samhälle ska byggas. Björn Linnell har läst en bok om hur deras idéer har spridits över världen.

Dostoïevski à Manhattan
André Glucksmann

Politiker och intellektuella har inte förstått nihilismens natur och fara, skriver en modig författare som tecknar en bild av dess konsekvenser. Anders Forsberg recenserar denna skräckinjagande analys av det moderna samhället.

Crusading Peace: Christendom, the Muslim World, and Western Political Order
Tomaz Mastnak

Korstågen var centrala när Europa utformade sig självt. De kastar fortfarande en mycket lång skugga över Jerusalem, som tre stora religioner alltjämt gör anspråk på, skriver John Dunn i sin recension.

Human Rights as Politics and Idolatry
Michael Ignatieff

Mänskliga rättigheter är kontroversiella och anspråk på att de är universella kommer alltid att möta motstånd. Inte ens Michael Ignatieffs minimala teori är minimal nog för att vinna allmänt bifall, menar Inger Österdahl.

Internationalizing China Domestic Interests and Global Linkages
David Zweig

En revolt i Kina för kapitalism – med den lokala byråkratin i spetsen – har gjort att utvecklingen har glidit den centrala ledningen i Peking ur händerna. Kurt Wickman skriver om hur landet går mot nya friheter och öppenhet, men utvecklingen är inte utan falluckor.

Briefwechsel 1943–1955
Theodor W. Adorno och Thomas Mann

Zu einer Theorie der musikalischen Reproduktion
Theodor W. Adorno

Filosofen och musikteoretikern Theodor W. Adorno tog strid för den autonoma konsten. Ett tydligt exempel är utkasten till en teori om musikalisk tolkning. Erik Wallrup recenserar denna bok och Adornos rika brevväxling med Thomas Mann.

men få lär bestrida att han är en lysande skribent, dessutom både mångkunnig och orädd.

De tre tankefigurer som han skjuter skarpt mot är "Det Oskrivna Bladet", "Den Ädle Vilden" (med "Den Ädle Ädlingen" som variation på temat) och "Anden i Maskinen". Eller med andra ord: empirismen, romantiken och dualismen.

Med anförande av såväl direkta forskningsresultat som logiska resonemang, menar Pinker att tanken att en människa kommer till denna värld med psyket lika tomt som ett oskrivet pappersark i själva verket sedan länge varit mogen för pensionering. Det är helt enkelt inte sant att en människas psyke kan fyllas med vilket innehåll som helst, utan tvärtom är det utrustat med ett såll eller ett filter, som nogsamt gallrar mellan vilka signaler från omvärlden som tas upp (lärs in) respektive förkastas. En sådan inlärningsmekanism är nödvändig för att slutresultatet skall bli ett fungerande psyke och inte en skräphög. En individ som skulle födas med ett tomt psyke vore hjälplös i konkurrensen med individer med en inledningsvis enkel men gradvis alltmer komplicerad inlärningsmekanism – läge alltså för evolutionär förändring genom naturligt urval. Samtidigt som detta filter i sin detaljutformning varierar mellan individer, är det till övervägande del likadant hos alla människor och utgör i själva verket en grundbult i "den mänskliga naturen" – vår arts specifika uppsättning av adaptiva egenskaper och reaktionsnormer. Att säga att det finns "en mänsklig natur" är självfallet inte att förneka att Andersson och Pettersson och Lundström och jag har var sin unik variant av den oss alla förenande mänskliga naturen.

Det är helt enkelt inte sant att en människas psyke kan fyllas med vilket innehåll som helst...

Vad anbelangar "den ädle vilden" pekar Pinker på att det i ljuset av modern evolutionsbiologi är omöjligt att föreställa sig individer, som oegennyttigt och till förmån för födda eller ofödda människor totalt avstår från att ta för sig av detta livets goda. Den mänskliga naturen har otvivelaktigt många mörka sidor, vilkas uttryck kan förklaras men inte försvaras med hänvisning till urvalets funktionssätt. Arvsanlag som programmerar sin innehavare att underlätta livet för andra individer, det vill säga öka deras fortplantningsframgång, avtar i frekvens med matematisk obeveklighet, medan andra gener (alleler) ökar i frekvens. Ett kapital som avkastar fyra procents ränta växer snabbare än ett som endast avkastar två procent, eller hur? Här hittar vi den enkla bakgrunden till Richard Dawkins ofta citerade uttryck "den själviska genen". En mycket vanlig orsak till antibiologisk opposition (ibland ser man ordet "biofobi") är att detta uttryck missförståtts. Dawkins skulle minst av alla drömma om att påstå att "själviskheten på gennivå" obönhörligen leder till "själviskhet på individnivå". Man har tvärtom funnit många exempel på strategier som innebär ökad framgång i genöverföring ("fitness", ungefär detsamma som antalet barnbarn av god kvalitet) genom altruism på individnivå. De två vanligaste orsakerna till altruistiskt beteende är att mottagaren är nära släkt med givaren och att de två alltså har kopior av samma gener, eller att båda parter vinner på att träffa en affärsöverenskommelse. Ibland kan två uppnå vad som ligger utom räckhåll för en, och ibland kan samverkan leda till att 2 + 2 = 5. Hos primater i allmänhet och människan i synnerhet är samverkan något av ett varumärke. "Att leva är att leva i sällskap", skriver Pinker. Om allt detta kan man informera sig i vilken elementär lärobok som helst i evolutionsbiologi.

Den tredje av de ståndpunkter, som enligt Pinker hänger kvar som ett drivankare i delar av samhällsvetenskapen och motverkar ett fruktbart samarbete med naturvetenskapen, är tanken på en dualism mellan kropp och själ, ibland uttryckt som "biologi och kultur" eller "ande och kött". Här förefaller Pinker ha en lätt match; man kan möjligen tycka att han slår in en och annan vidöppen dörr. Få forskare torde numera räkna med "själen" som något som existerar oavsett förekomsten av materia.

PINKER LYFTER FRAM fyra olika vetenskapsgrenar och diskuterar hur väl de förklarar uppkomsten av det mänskliga psyket.

Kognitionsforskningen bidrar med insikter om att människans psykiska funktioner baseras på fysikaliteter som information, kombination och feedback och att ett oändligt antal varianter kan uppkomma genom i och för sig begränsade neurala kombinationsprogram. I sammanhanget raljerar Pinker över det med förlov sagt korkade resonemang, som torgförts av bland andra Craig Venter, nämligen att det faktum att det mänskliga genomet förefaller bestå av färre gener än man tidigare trodde är ett argument för "det oskrivna bladet". Ett magert genom skulle inte räcka för en myckenhet ärftligt baserade program. Att vi kanske endast har en tredjedel så många gener som man tidigare antog visar däremot på ett övertygande sätt att ett så pass begränsat antal gener utmärkt väl räcker för att bygga upp ett nervsystem av i det närmaste ofattbar komplexitet.

En annan vetenskaplig specialitet som Pinker nämner som möjlig brobyggare mellan samhälls- och naturvetenskapen är den kognitiva neurobiologin, som bland mycket annat studerar hur erfarenheter, kunskaper och känslor tas in av och lagras i hjärnan. Otaliga experimentella studier har visat hur olika psykiska förmågor eller olika känslor är inhysta i olika delar av hjärnan. Dessa kunskaper påvisar orimligheten i att tänka sig vår totala psykiska potential som en enda "ande i maskinen". Snart kommer forskningen antagligen att även ha en klar bild av det neurologiska underlaget för inlärningsprocessen.

En tredje viktig vetenskapsgren som Pinker presenterar i detta sammanhang kallas beteendegenetik. Här spelar naturligtvis tvillingforskningen en viktig roll. Enäggstvillingar som omedelbart efter födelsen utplacerats i olika adoptivfamiljer utgör ett oavsiktligt experiment som belyser olika miljöers inverkan på genetiskt identiska individer, medan omvänt familjer som tagit emot två eller flera adoptivbarn representerar en situation av genetiskt olika barn i samma familjemiljö. Till resultaten hör insikten att många mänskliga drag, såväl positiva som negativa, har en stor ärftlig komponent: den individuella variationen i deras utformning eller omfattning betingas till avsevärd del av den individuella genetiska variationen. Dessa drag – aggressivitet, tålamod, inåtvändhet, pessimism och optimism – har en tämligen hög grad av ärftlighet.

Sist i raden nämner Pinker den evolutionära psykologin som en viktig aktör i den rad av vetenskaper, som försöker hjälpa oss att förstå hur det mänskliga psyket utvecklats och fått sin nuvarande utformning. En vanlig metod är att undersöka om förutsägelser om beteendevariationer baserade på darwinsk evolutionsteori bekräftas eller inte genom observationer i det verkliga livet eller genom experiment. Uppträder människor mot varandra på sätt som kan förväntas spela, eller i vår tidigare miljö ha spelat, en fortplantningsbefrämjande roll? Är barnamord, våldtäkt och främlingsskepsis moderna konstruktioner och orsakade av dagsaktuella sociala missförhållanden eller kan deras förekomst tolkas som adaptationer med uråldriga anor? Oavsett svaret är forskningens syfte naturligtvis inte att öka acceptansen för sådana brott, utan att bättre förstå deras bakgrund och dessutom kanske kunna minska deras förekomst. Det kan parentetiskt nämnas att dråp hos vissa preteknologiska folk utgjorde över hälften av de postpubertala männens dödlighet. Jämfört med den siffran råder söndagsskolaktig fridfullhet även i de våldsammaste förorterna runt amerikanska och afrikanska storstäder.

STORA DELAR av Pinkers bok handlar om den gamla stridsfrågan "arv eller miljö". Vid en första anblick kan frågan verka överspelad. Alla något så när insiktsfulla personer vet att en levande individ – rundmask, enbuske eller människa – är produkten av ett oerhört komplicerat växelspel mellan individens genetiska startkapital och alla de omvärldsfaktorer som den utsatts och utsätts för från befruktningsögonblicket till sin bleka död. Ju djupare den genetiska forskningen tränger, desto mer ohållbar blir den genetiska determinismen, och ju djupare den ekologiska och sociologiska forskningen når, desto mer ohållbar blir den "omvärldsdeterminism", som varit på modet under det senaste kvartsseklet och som kan sammanfattas under etiketten "Det Oskrivna Bladet". En viss uppsättning gener leder inte med obönhörlighet till vare sig Parnassen eller Sing-Sing. Den kan däremot avgöra art- och rastillhörighet, förhindra moderskap/faderskap, försvåra eller omöjliggöra en politisk, idrottslig, konstnärlig eller vetenskaplig karriär och öka eller minska chanserna till en hel del andra sätt att leva livet.

Ingenstans är samspelet mellan arv och (social) miljö tydligare än i familjen. Pinker citerar rikligt med psykologiska forskningsresultat som visar att visst spelar generna en roll för barnets utveckling och visst spelar familjen en roll, men större är ändock inflytandet från den unga människans yttre sociala omgivning. Kompiskretsen, med ett ord. Med tanke på hur familjelivet troligen tett sig under större delen av människoartens historia är det knappast oväntat att det förhåller sig på det sättet. Det är i en krets av jämnåriga, som den uppväxande människan skall "simma eller drunkna", som Pinker skriver, och det är i den kretsen, som hon eller han skall konkurrera om resurser och status, välja allierade och finna sin eller sina partners. Vad gäller relationen mellan föräldrar och barn betonar Pinker att den är allt annat än enkelriktad. Föräldrar reagerar olika på olika barns beteende, och barnet kan därigenom helt omedvetet styra föräldrarnas beteende till sin egen fördel. Pinker refererar insiktsfullt till den beteendeekologiska litteraturen om begrepp som "könskonflikt" (mammor och pappor har ibland inte riktigt samma beredvillighet att satsa på avkomlingarna och i varje fall inte på samma sätt) och "generationskonflikt" (ungarna vill att föräldrarna skall ge dem "rubbet", medan föräldrarna också har kommande barn i åtanke och behöver spara resurser för dem).

Arv, familj och yttre social miljö – trots allt finns det en betydande restpost kvar. Tillfälligheterna spelar som bekant en framträdande roll i människolivet. Halt väglag en tidig morgon, en entusiasmerande lärarvikarie i plugget, en tågförsening, en medmänniskas influensa eller en börskrasch – och livet tar en annan vändning. ■

Skottland var laboratorium för moderna idéer

THE SCOTTISH ENLIGHTENMENT
The Scots' Invention of the Modern World

Arthur Herman

Fourth Estate, 2002 (402 s.)

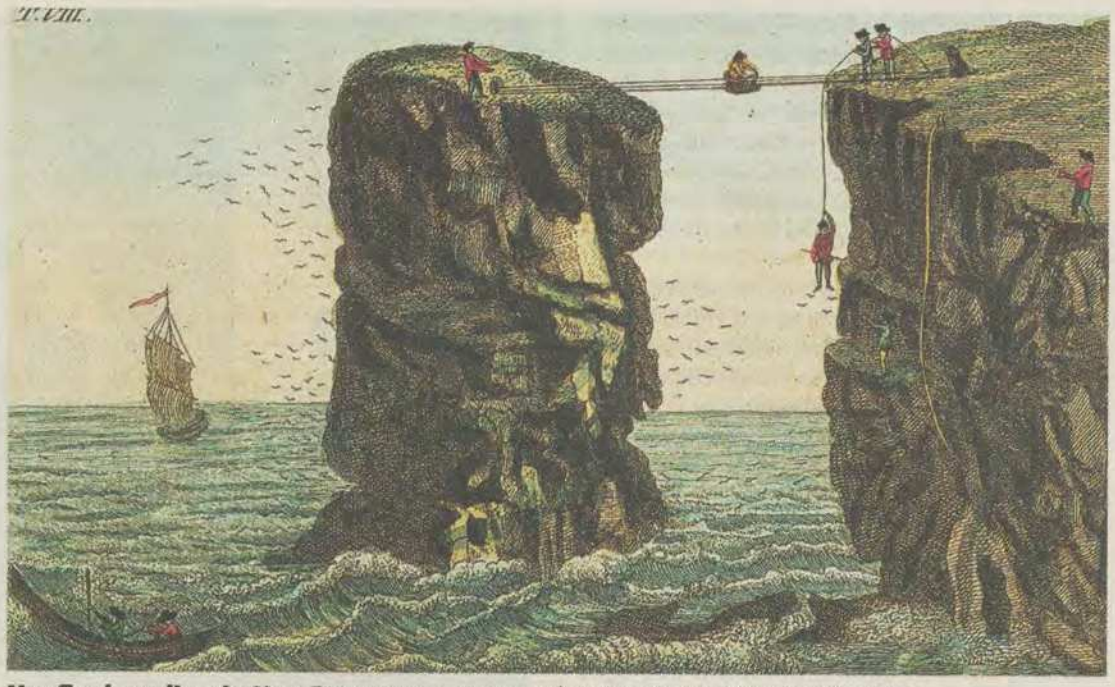

Uppfinningsrika skottar. Färggravyren visar en våghalsig skotsk jakt på sjöfågelägg.

Foto: Corbis/Scanpix

MED SIN NYA BOK *The Scottish Enlightenment* vill Arthur Herman inget mindre än att visa hur några skottar på 1700-talet uppfann den moderna världen. Det sägs tydligt redan i bokens undertitel, *The Scots' Invention of the Modern World*. Han vill berätta om hur det gick till när en rad skotska tänkare under 1700-talet inte bara tidigt beskrev en ny tid, utan till och med skapade de sätt att se och uppfatta världen som senare har kallats moderna. Alltså, 1700-talets Skottland som ett slags laboratorium i vilket moderna västerländska idéer och föreställningar om civilisation, individuell frihet, kapitalism, stat och civilt samhälle uppfanns och utprovades, och hur dessa idéer senare med utflyttade skottar kom att spridas över världen, inte minst till ett för- och efterrevolutionärt Amerika/USA.

Arthur Herman, som är amerikansk historiker, knuten till Smithsonian's Western Heritage Programme, är själv mycket noga med att framhålla att han inte är skotte eller ens av skotsk börd. Hans bok ska därför inte misstänkas för etnisk eller nationell chauvinism. Det är inte som nyväckt skotsk nationalist han skriver.

Och det finns ingen anledning att inte i detta sammanhang ta honom på orden. Det är inte det skotska han framhåller, åtminstone inte i termer av folk eller nation. Men om Herman alltså inte kan beskyllas för att drivas av skotsk-nationella motiv är det snarare det andra ledet i undertiteln som vittnar om var hans sympatier ligger: hos de tankar om den moderna världen han ser uppfinnas hos de skotska tänkarna. Att tänka skotskt är att tänka – modernt. Det är ett civiliserat kapitalistiskt samhälle, med tilltro till individens frihet och samhällets godhet, detta är det "hemland" och det sätt att tänka som Herman hittar i den skotska upplysningen och som han hävdar att vi ärvt och lärt oss av de gamla skottarna. Att vara "skotte" är för Arthur Herman "ett sätt att tänka, ett sätt att se världen och vår plats i den", det är menar han "ett medvetet modernt synsätt". Med 1700-talets skotska tänkare uppfinns ett sätt att se och uppfatta världen som vi fortfarande bär med oss. I våra tankar om världen i dag är vi därför alla skottar.

VILKA KONKRETA SKOTTAR handlar det om? Bara listan över namnen och några av titlarna på deras böcker visar att den skotska upplysningen verkligen var ett det modernas laboratorium. Det handlar om Skottland efter unionen med England 1707 och utvecklingen i städer som Glasgow, Aberdeen, Edinburgh. Här framträder Adam Smith med *Nationernas välstånd*, David Hume och *En undersökning av det mänskliga förståndet*, Adam Fergusons *Essä om det civila samhällets historia*, Francis Hutchesons *En undersökning rörande våra idéer om skönhet och dygd*, lord Kames *Utkast till människans historia*. Under 1700-talet tillhörde dessa arbeten – och många fler – de mest spridda och ansedda bland tidens tänkare. Så i stort torde Herman ha rätt när han ser det skotska sakta göra sig påmint runt om i den "civiliserade" världen.

Men vad var det specifika med de skotska tänkarnas frågeställningar? År 1707 väljer stora delar av den skotska eliten att ge upp sitt eget parlament, sin egen ställning som fristående stat, med eget parlament och egen kung, för att komma i åtnjutande av brittiskt beskydd – och brittiska handelsavtal. Staten Skottland upphör, en union med England genomförs och de skotska parlamentsledamöterna tvingas bege sig till London, men man utverkar rätten att behålla tre egna, nationella institutioner: kyrkan, egen lagstiftning och det egna utbildningssystemet.

Av dessa tre institutioner ska den skotska upplysningen lära mycket. Av den strängt kalvinistiskt färgade kyrkan (den skotska Kirk) lärde man inte bara vad religiös intolerans kan innebära (häxbränningar och religiös förföljelse), utan man hämtade också inspiration ur den djupt demokratiska människosyn som fanns inbyggd i en kyrka som vägrade acceptera andra grunder än församlingsmedlemmarnas lika värde och jämlikhet. De skotska presbyterianerna tillät inte biskopar eller kyrkliga dignitärer att sätta sig mellan individen och Gud. Ur den kyrkliga ordningen växte ett sätt att se och uppfatta också en världslig ordning, med jämlikhet och lika värde som starka inslag.

Det är människans plats i historien, den mänskliga naturen och samhällets roll som bärare av det civiliserade som sysselsätter dessa tänkare.

För flera av de skotska tänkarna, inte minst en av de tidiga, Henry Home, senare lord Kames, var det studiet av lagen, och den skotska lagens specifika särdrag, som gav startskottet till funderingar kring historien och de olika förutsättningar som lagarna har i skilda samhällen: studiet av människan som en del av historien banar sig sakta fram ur lagrummen.

Och genom den starka ställning som utbildningen hade i det skotska samhället, där möjligheterna att få tillträde till universitet betydligt förenklades genom olika bidrag och stipendier samtidigt som katekesläsningen i god protestantisk anda medförde ökad läskunnighet också utanför en liten intellektuell elit, blev utbildning och bildning viktiga inslag i både tänkande och utförande. Viljan att göra idéerna tillgängliga födde förlag, bibliotek och en institution som *Encyclopaedia Britannica*, som utgavs första gången 1768 i Edinburgh. De skotska tänkarna kom därför i stor utsträckning att verka inom lärdomsinstitutioner som hölls öppna för stora delar av samhället, inte minst städernas borgerliga miljöer, med köpmän och hantverkare som betydande grupper. Medan den franska upplysningens män framförde sina idéer i de aristokratiska salongerna eller de kungliga gemaken, så levde de skotska tänkarna på kaffehus och barer eller i välbesökta föreläsningssalar.

VAD LÄRDE DE DÅ UT? Den allt överskuggande frågan var: Hur ska ett gott och civiliserat och anständigt samhälle byggas? Det är människans plats i historien, den mänskliga naturen och samhällets roll som bärare av det civiliserade som sysselsätter dessa tänkare.

Det har ofta påpekats – också av Herman – att begreppet det civila samhället för första gången dyker upp hos dessa skotska tänkare, inte minst hos den ytterst spännande Adam Ferguson. Ett sätt att förklara intresset för just det civila samhället är att peka på frånvaron av stat i 1700-talets skotska erfarenhet. Staten och statsmakten ligger sedan 1707 i London, men de egna, nationella institutionerna – kyrka, lagstiftning och utbildningssystem – kan betraktas som liggande bortom eller utanför statsmaktens inflytande: en del av det som kan kallas för det civila samhället. Begreppet skulle ju så småningom få just den innebörden av ett samhälleligt fält som står bortom den politiska, statliga maktens inblandning.

Men om staten inte styr eller reglerar de samhälleliga institutionerna, hur ska då ordning och reda råda? Riskerar man inte att falla ner i ett allas krig mot alla, som engelsmannen Hobbes tyckte sig kunna se i inbördeskrigets England? En tänkare som mer än andra tilldelats platsen som den moderna fria ekonomins och marknadstankens store föregångare är Adam Smith, vars *Nationernas välstånd* framhävs som grunden för all kritik av statlig inblandning i ekonomi. Hans ovilja mot politik har sin grund i den skotska erfarenheten

och synen på politik som statliga regleringar, med tydliga signaler från maktens centrum i London. De lokala sätten att sköta och lösa affärerna var däremot i den meningen uttalat antipolitiska, även om de naturligtvis var politiska till själva sitt innehåll och karaktär. En sentida politisk skribent som Tom Nairn kan exempelvis i denna brist på politik se en av den skotska nationalismens stora svagheter.

Men Adam Smiths frihetliga grundinställning bygger även på hans utgångspunkt som moralfilosof. Frågan är, då som nu, om det finns några grundläggande värden eller värderingar kring vilka alla kan vara eniga, och som kan utgöra en grundbult för samhället? Två teorier stod mot varandra: människan drivs bara av självintresse, en egoism som måste stävjas av stark reglering; eller: människan vill bara gott, även om otillräckliga möjligheter att genomföra detta stundom leder till brist på godhet i samhället.

Adam Smith utgår från att människan drivs av privata intressen, och att hon strävar efter att försäkra sig om den egna egendomen, den egna säkerheten. Men för att uppnå detta är det bästa sättet att samarbeta med andra, att vara beroende av andra. Och ju längre ett samhälle utvecklats, desto större blir arbetsdelningen och därmed beroendet av den andre. Vad Arthur Herman gör tydligt och tänkvärt klart är hur de skotska filosofernas och inte minst en Adam Smiths frågeställningar i mycket formas just av de skotska erfarenheterna. För Smith blir det en fråga om att finna en balans, det civiliserade.

DET FINNS SKOTSKA särdrag i mitten av 1700-talet som formar ett specifikt sätt att tänka. Det kanske farligaste i ett övertagande av dessa idéer som "moderna" ligger mindre i att se det aktuella i det gamla, och mer i att glömma bort det gamla i det "aktuella". Med andra ord: den av Adam Smith påbjudna frånvaron av statlig inblandning bygger på en människo- och historiesyn som samtidigt ligger långt ifrån en exempelvis nyliberal uppfattning om den materiella egennyttan som alltings yttersta drivkraft. Det finns ju till och med hos Adam Smith funderingar kring vad individen har att vinna på lång sikt med att avstå från kortsiktiga vinster.

Men det som mer än något annat utmärker dessa 1700-talets herrar är deras strävan efter att uppnå det goda och civiliserade livet; en god claret och idéer om människans inneboende behov av andra tycks ta sig högst konkreta former, där dryck och samtal och gott umgänge också var en viktig del av själva tänkandet kring det moderna. När Arthur Herman vällustigt utvecklar skottarnas dryckes- och umgängesvanor i goda vänners lag blir åtminstone för mig den "osynliga handen" en angenäm bekantskap. Det vilar en mustig sundhet över dessa det civila samhällets upptäckare, den mänskliga naturens utrönare och historiens skrivare.

James Boswell, mest bekant som den store Samuel Johnsons levnadstecknare, men också stor skotte, föreställde sig en gång att han på bred gaeliska skulle säga till den överspände naturvärmaren Jean-Jacques Rousseau: "Hoot, Johnie Rousseau mon, what for hae ye sae mony figmangaries? You're a bonny man indeed to mauk siccan a wark; set ye up. Canna ye just live like ither fowk? (Berätta för mig, J-J R., varför du alltid uppträder så konstigt? Du har skrivit en utmärkt bok; så skärp dig. Varför kan du inte leva som annat folk?) Det är också en sant skotsk hållning – upplysande på sitt sätt.

BJÖRN LINNELL

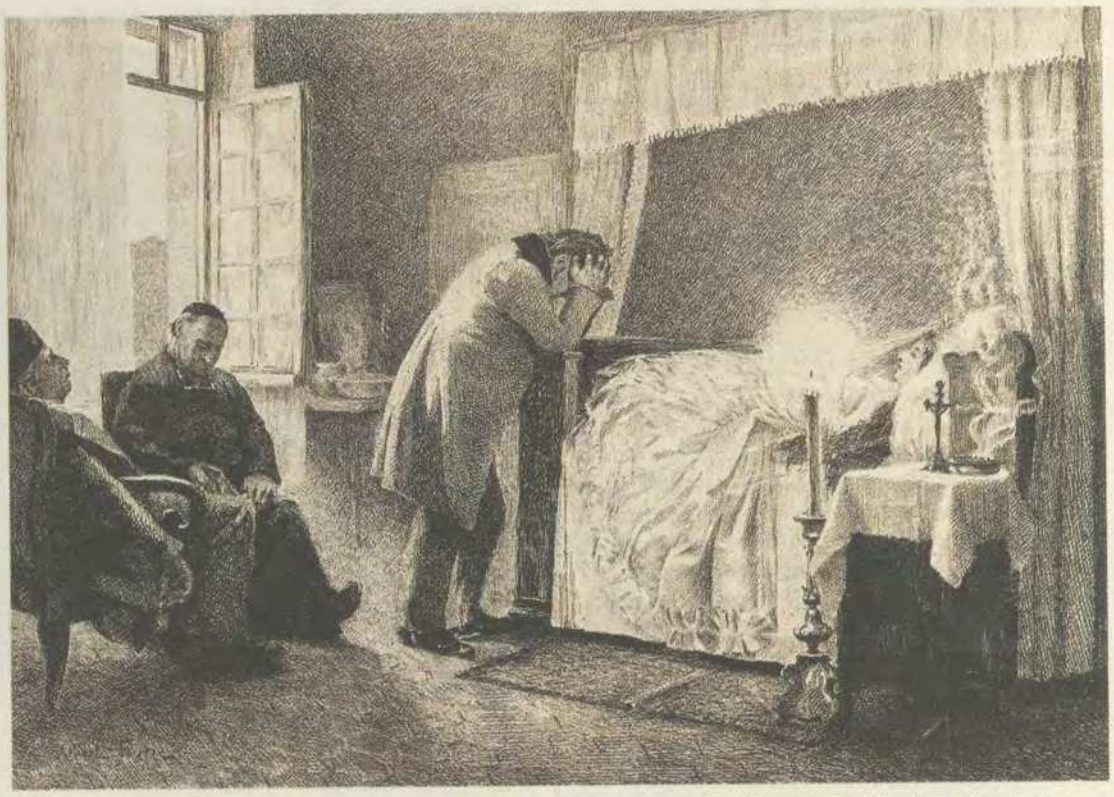

Känslosam nihilism. Att Emma Bovary bryter sig fri utan att syfta till annat än känslan i sig gör henne till nihilist, menar Glucksmann. Foto: Corbis/Scanpix

När Gud är död återstår bara det tomma spelet

DOSTOÏEVSKI À MANHATTAN

André Glucksmann

Robert Laffont, 2002 (288 s.)

ÅR 1699 BEGER SIG KARL XII från Stockholm för en kampanj mot Danmark, för att aldrig återvända. Efter segrarna över Danmark och Polen, vid vilka han ger prov på både strategisk list och en sällsynt karaktärsfasthet (eller vansinne och övermod, efter tycke), faller den svenska armén vid Poltava. Voltaire skriver: "Det viktigaste med detta slag är att det är det enda av alla slag som blodbesudlat jorden som inte bara har medfört förstörelse, utan dessutom har bidragit till den mänskliga artens lycka, därför att det gett tsaren frihet att civilisera en stor del av världen." Peter den stores seger är i den franske filosofens ögon "det största ögonblicket i Europas historia efter upptäckten av den Nya Världen".

Bakgrunden till Voltaires ståndpunkt är att Peter den store symboliserar upplysningen, ett civilisationsprojekt som "skapar liv och låter dö", medan Karl XII är representant för en obskyr och otidsenlig inställning: "skapa död för att låta leva". Eller: att "civilisera", att skapa liv, berättigar mord. Ändamålet helgar medlen. Att låta leva, däremot, får inte gå över död. Ny despotism (Peter) gentemot gammal (Karl).

Detta är en av utgångspunkterna för André Glucksmanns senaste bok, *Dostoïevski à Manhattan*. Den handlar om ondskan och nihilismen och började skrivas före den 11 september, men får sin relief i händelserna i New York och Washington för drygt ett år sedan. Mycket har skrivits om dessa, men få essäer eller debattartiklar är lika tankeväckande som den inte längre så "nye filosofens" inskrivning av al-Qaida, bin Ladin och Muhammed Atta i en nihilistisk tradition, tätt sammanvävd med vår egen, västerländska moderna dito.

André Glucksmann är en modig man. På 1970-talet bryter han med samtida franska intellektuella genom att skildra de ryska koncentrationslägren, Gulagarkipelagen, som en logisk följd av kommunistisk teori, och på 1990-talet stiger han, med kropp och själ, ned i det algeriska dödsriket och rapporterar om ondskans väsen. Den här gången har han varit i Tjetjenien, återigen med uppenbar risk för sitt eget liv. Och återigen gör kombinationen av ögonvittne till massakrer och förmågan till filosofisk analys honom till en första klassens reporter.

Tjetjenien är helvetet på jorden, eller ett av dem. Glucksmann återger ett brev från en rysk soldat: "Här genomför vi en massaker i bokstavlig mening. Man måste höra deras skrik, dessa starka mäns skrik när man slår sönder allt som går att slå sönder på dom. En del våldtas, eller så tvingas dom att göra det mellan sig ..." Och så vidare. Ett veritabelt folkmord, med sin som vanligt äcklande banalitet, och med heroiska kvinnor som klamrar sig fast vid sina ryska bödlar för att dra dem med sig i drunkningsdöden, alltmedan röda mattan rullas ut för Vladimir Putin, i Paris, London och Washington.

Kapitlet om Tjetjenien är bokens mest upprörande och drabbande, ett slags färd till "mörkrets hjärta" som kontrapunktiskt ställs mot den "civiliserade" världens ointresse och engagemang för "mänskliga rättigheter" som ska gälla för alla – utom tjetjener, fångar i Guatánamo, miljoner offer i det senaste kongolesiska kriget och flera andra grupper som utdefinieras av praktiska, maktpolitiska skäl.

Ett flertal kommentatorer har påpekat känslan av déjà vu i samband med attentaten förra året, och har då främst fäst sina blickar på filmduken – den visuella känslan i en visuell tidsålder av att ha

"sett" tidigare. Glucksmann går längre tillbaka och mer på djupet. Han samlar titelns Dostojevskij, Pusjkin, Flaubert, Tjechov, Turgenjev, Clausewitz med flera till ett samtal kring ondskan med de två skyskraporna som fond.

RESULTATET ÄR EN LYSANDE, och skräckinjagande, analys av det "moderna" samhället, eller av upplysningens inneboende autodafé, eller självförbländning: "Dess magiska vapen – den sekulariserade politiken, den rationaliserade ekonomin, den vetenskapliga och intellektuella förmågan – är tekniker, och som tekniker är de 'möjliga att vända i sin motsats' (Aristoteles)". Tekniken utan själ ger sig till känna som dödsängelns sändebud, som i Hitlers och Stalins systematiska massmord, eller i den moderna ekonomins förglömmelse av afrikaners oförmåga att betala priset för mediciner mot aids. Den ger upphov till stora projekt i vilka energin, engagemanget, potensen och förmågan, i slutändan styrkan, är allt, kärleken intet. En av bokens stora förtjänster ligger just i att den pekar på att "terrorism" inte är en aktivitet som exklusivt kan attribueras till små extremistiska grupper på höger- eller vänsterkanten; terrorn är inbyggt i systemet. Den är en exportprodukt från Väst som kom i retur den 11 september.

Just leken, eller spelet, är nihilistens livsluft. När "gud är död" faller både människa och Gud ner i det stora tomrummet, *nihil negativum*, där bara spelet återstår. Ju högre insatser desto bättre, desto mer kittlande blir akten: "Jag dödar, alltså är jag". Liksom Ignacio Ramonet ser Glucksmann likheten mellan dokusåpor av typ "Baren" (i Frankrike "Loft Story") och terroristen, estradören, Timothy McVeigh från Oklahoma, och i förlängningen bin Ladin och Muhammed Atta. De blir till i egenskap av sina (våldsamma) akter. Förstörelsen för förstörelsens egen skull. Att nihilisten gömmer sig bakom en gudsföreställning har att göra med att han, eller hon, tänker sig mäktigare än den allsmäktige. Nihilisten "föreställer sig själv som en syntes med hjälp av en dubbel felkalkyl, han förkastar tradition och religion i modernitetens namn, och flyr från moderniteten på grund av dess brist på 'mening', det vill säga religiöst ideal".

För att förstå ondskan måste man tänka den, hävdar Glucksmann. Nihilistens problem är inte att han saknar kännedom om det Goda, i så fall skulle såväl "Descartes metodiska tvivel som Hamlets tvehågsenhet [...] falla ned i nihilism, eftersom de sätter högre värden inom parentes". Dessutom skulle det då gå att "bota" nihilisten med utbildning. Nihilistens problem består i att han förnekar ondskan. Som den afrikanske barnsoldaten, som på frågan om hur han skulle känna det att med sin kalasjnikov ta livet av sina syskon, sin far och sin mor, svarar med ett lakoniskt: "Why not?"

Politiker och intellektuella har inte förstått nihilismens natur och fara, enligt Glucksmann, och lämnat över arbetet till litteraturen, främst till de stora ryssarna, men också till Flaubert. Emma Bovary blir föremål för en omskakande analys. Hon "förenar den brutala frigörelsens heta förtrollning med den frigjorda brutalitetens isande våghalsighet." Det är detta andra led som gör henne till en nihilismens föregångare. Att hon bryter med hem, familj, kyrka och värdighet, med alla de grundbultar på vilka hennes samtida samhälle bygger sin fortlevnad, att hon dör i akten och tar med sig Charles, medan dottern hamnar på dårhus, är i sig inte tillräckligt för att benämna henne nihilist. Men hon bryter med allt detta utan mening. Ur en quijotesk förläsenhet på billiga kärleksromaner föds hennes frenetiska vilja att "känna" så intensivt som möjligt. Intensiteten, akten, styrkan i sig är den banala meningen och sig själv nog. Intensiteten, akten och styrkan syftar inte till något. Det finns ingen frukt. Framtiden annihileras.

Det är en nydanande analys. Emma Bovary brukar betraktas som offer för sin tids fördomar och korsettliknande moral, en kvinna med egen vilja och med mod att ta sitt öde i egna händer. Mot detta ställer författaren en Emma som inte "frigör sig som kvinna, utan frigör sig från kvinnan ... som bryter länken mellan njutning och fortplantning". Flaubert skildrar i litterär form hur strävan efter egen omedelbar självförglömmelse på intet sätt leder till det gemensamma Goda. Det som skulle levas som en nåd instrumentaliseras och blir därmed trivialt. Barnet misskänns. "Eros går itu och exploderar."

I S:T PETERSBURG finns en bronsstaty av Peter den store till häst, skulpterad av fransmannen Falconet. Han bryter med klassicismens konstuppfattning och hävdar den enskilde konstnärens suveräna rätt att skapa. Med Peter, skulptör av människor av kött och blod, vänder Falconet på koncepten. Statyn saknar uppbyggliga referenser – Peter bär inte uniform, ingen religiös utmärkelse och så vidare; dess "mening", säger Glucksmann, är den själv. Den står inte i historiens tjänst, den är historien. "Ingen vet vad kejsaren ser i fjärran. Ingen vet vad hans lyfta arm pekar mot eller betyder... Historiens mening finns inte i ett bortom, i en avlägsen framtid eller på en bestämd bergstopp; all mening är innesluten i kejsarens gest, i den befallande, oemotståndliga bekräftelsen av ett jag, som genomströmmas av en alltigenom självmedveten energi."

Nihilismen går enligt Glucksmann att bekämpa, även i moderniteten och upplysningen. Någonstans långt borta i hans resonemang tycker jag mig höra kyrkklockorna klämta. Den springande punkten är hur den "självmedvetna energin" ska kunna samsas med den undflyende "meningen".

ANDERS FORSBERG

Korstågen var kärnan i Europas självbild

CRUSADING PEACE: Christendom, the Muslim World, and Western Political Order

Tomaz Mastnak

University of California Press, Berkeley, 2002 (440 s.)

TRE STORA RELIGIONER gör alltjämt anspråk på staden Jerusalem som sin egen, både som viktigaste plats i sitt sakrala förflutna och som främsta inramning för sin fortsatta gudsdyrkan. Här om någonstans stöter de samman som civilisationer och inte bara som konkurrenter om världsliga ekonomiska möjligheter, livsrum eller militär säkerhet. Det heliga landet, det land där de kristna tror att Guds egen son en gång för länge sedan kom till jorden, och Jerusalem, den stad där han dog på korset och uppstod igen från de döda, har mer än någon annan plats i världen varit föremål för längtan, kamp och drömmar. Målet för korstågen, dessa ytterligt politiskt inkorrekta och halvbarbariska medeltida äventyr, var att återta det heliga landet (och framför allt just Jerusalem) från de muslimska erövrare som följt på varandra, och återlämna dem båda till deras förment rätta ägare, efterföljarna av den korsfäste Kristus. Nu för tiden verkar korstågen på många sätt mycket avlägsna, visserligen besvärande att kännas vid men knappast med någon relevans för nutiden. Två av de stora religioner som i dag gör anspråk på Jerusalem gör det till stor del som ett inslag i en geopolitisk kamp och brännpunkt för en nationell (eller kanske övernationell) identitet. De kristna däremot har inget tydligt geopolitiskt eller nationellt intresse av staden, och den vision de har av hur framtiden lämpligen borde te sig för den är klart mindre utmanande, med ett tillmötesgående av kosmopolitiska rättigheter och en opartiskhet som är relativt fri från illusioner.

Vad Tomaz Mastnak visar med sin utomordentliga bok *Crusading peace* är hur vilseledande denna aura av upplyst insikt i själva verket måste vara, inte till sina aktuella politiska förvecklingar utan i fråga om de fantasifulla antaganden som ligger bakom. EU ger i förhållande till dagens Palestina (till skillnad från den intensivt partiska Bushadministrationen) intryck av att förhålla sig lika objektiv till platsen som själva FN. Men ställer vi frågan vad EU egentligen är och varför Unionen alls existerar, vad Europa är och varför det har behövt och valt att enas, så kanske detta inte på något sätt förvanskar det oskyldiga och ärbara hos dessa lokala syften, men korstågen dyker åter upp i synfältet i stor skala.

Vad Mastnak enträget men utan minsta överdrift visar är att korstågen hade en mycket central position när Europa utformade sig självt som civilisation. De var långt ifrån bara ett avsteg i utkanten, ett mer eller mindre besvärande faktum som tiden lagt på alltmer betryggande avstånd, utan bildade kärnan i Europas självdefinition och organiserande av sig självt som politiskt rum i över ett halvt årtusende. För varje stor europeisk intellektuell ledare i generation efter generation (Thomas av Aquino, Roger Bacon, Marsilius av Padua, Dante, Ramon Llull), och för åtskilliga av Europas största religiösa och politiska ledare, utgjorde korstågen en viktig bakgrundsfaktor när de manade sina åhörare eller undersåtar att uppbåda sina krafter och när de sökte övertala dem att leva tillsammans. Föreställningarna om fred och krig, säkerhet och rättvisa, makt och förpliktelse uppstod genom, och inriktade sig på, denna säregna bild av ett fjärran land och den ordning det landet måste återföras till. Syftet med det korståg som först påven Urban II predikade och S:t Bernard av Clairvaux efter honom, det korståg som Ludvig den helige och Rikard Lejonhjärta och de två stora kejsarna Fredrik Barbarossa och Fredrik II inledde, var inte bara att lindra personlig skuld, leda till självförhärligande eller vara en möjlig karriärväg för många slags begåvningar. Alltigenom var korståget ett relativt logiskt sätt att ta itu med några av de besvärligaste problemen i det kollektiva liv, som framträdande grupper förde i den tidens europeiska samhälle.

Relativt logiskt var det självfallet inte på grund av den rationella och uppenbart nyttoinriktade konkreta utformningen, eller hur fördelaktigt det utan tvivel kan ha varit för livsmöjligheterna i fortsättningen för flertalet av dem som lät sig fångas av det. Snarare var det den organiserande kraften hos en mycket enkel uppfattning om hur

man skulle hantera det hot om våld vilket genomsyrade 1000-talets Europa i minst lika hög grad som dagens Palestina. Europas kristna ledare – och av dessa framför allt de som var mest medvetna om att vara kristna och djupast berörda av att tänka på sig själva som sådana – såg denna nivå av våld inte bara som en fara och en varning utan också som en anledning till djup skam. Evinnerliga hot och brutalitet var ett dåligt sätt att leva i gemenskap för vem som helst. Men för ett samfund av kristna var det en överväldigande kollektiv degradering. Våldet måste på ett eller annat sätt bringas under kontroll om fred och säkerhet skulle spridas i stället för denna kittel av fruktan och lidande. Urban II:s hållning till uppgiften, som kom att utvidgas och förfinas i århundraden efter honom, var att samla upp och styra i en annan riktning mycket av det uppenbara våldet i de sammanhang där han predikade korståget, och med kraft vända det bortom de kristnas led och bortanför det territorium som de redan med framgång hade kristnat, tillbaka till det land där den kristna läran uppstod.

Korståget företogs för att återerövra och försöka kräva tillbaka egendom som ansågs ha stulits obehörigt från dess legitima kristna arvtagare. I en befolkning beväpnad till tänderna och märkbart lysten efter krig kunde en hög grad av våld inte undvikas utan vidare. Om man skulle pacificera en sådan befolkning vore det praktiskt taget idioti att bara avfärda våldet. Mest angeläget var det därför att fastställa i vilka situationer våld kunde anses vara legitimt och förklara det olagligt i sådana som helt klart var av annan art, samt att se till att en större (och framför allt värdefullare) del av samhället ställde sig betryggande solidarisk med det lagliga bruket och avstod från det olagliga. Ett rättfärdigt krig erbjöd den idealiska formeln för legitimt våld på dessa villkor, och något mera rättmätigt mål för kriget än de otrogna som stulit det heliga landet kunde inte finnas.

Korstågens gemenskap. Slaget mellan korsfarare och muslimer vid Askalon 1099.

Foto: Corbis/Scanpix

SOM MASTNAK VISAR gav lösningen på detta mycket praktiska (och odiskutabelt djupgående) problem upphov till ett helt ramverk av tankar med en sorts bisarr enkelhet. Ramverket skulle med anmärkningsvärt små variationer komma att stå sig i hundratals år framåt. På ett nästan outplånligt sätt har det ända sedan dess satt sin prägel på den framtida politiska fantasin hos Europa som helhet. Det började i den överväldigande känslan (svår att motstå även i dessa dagar för vem som helst som läser evangelierna) att kristna mer än alla andra borde, och måste försöka lära sig, leva i fred med varandra, och att obefogat våld mellan kristna därför borde vara alldeles särskilt avskyvärt. Som alla program för att pacificera relationerna mellan grälsjuka, opålitliga och retliga människor fick även detta kämpa, och utan större framgång, för att minska opåkallat våld och fientlighet i tid och rum. Det brottades också med den väldiga intellektuella utmaningen att tänka ut och lägga fast en grundval utifrån vilken makten att befalla och plikten att lyda kunde fördelas klart och tydligt bland de kristna, förklaras så att det övertygade och rättfärdigas på ett sätt som väckte tilltro. En ännu större utmaning var att utarbeta hur konsekvenserna av dessa tilldelanden, förklaringar och rättfärdiganden kunde implementeras i praktiken. Mastnak visar hur detta tankemässiga ramverk genom all kamp och möda stadigt höll sig till en enda formgivande övertygelse om att kristna gjorde både klokt och rätt i att bygga sina egna samhällen, och på ett meningsfullt sätt rikta sina misstankar och sin förmåga till våld utanför de egna leden, mot en främmande fiende: identifiera ett gemensamt hot och förvandla sig själva till en enhet genom att lära sig att möta hotet tillsammans.

Det är naturligt för EU i dag att betrakta sig som en uppsättning i högsta grad civiliserade folk som lär sig att leva allt närmare förbundna med varandra till allt större praktisk nytta för sig själva. Naturligtvis är de oeniga om hur villkoren skall utformas så att fördelarna ökar på rätt sätt, och oense mera konkret om vilka förmåner och risker som bör prioriteras. Mer eller mindre vagt förblir de medvetna om en betydligt mer farofylld tid i det nära förflutna, som de nu tack och lov har kommit undan. I så måtto som de vill dröja vid mer avlägsna tider, och alltefter sina egna nuvarande attityder till religiös tro eller känsla, kan de utan större ansträngning dela en stolthet över att ha ett gemensamt kristet förflutet sedan många århundraden. (Förvisso väljer de sällan att fundera särskilt länge över de ändlösa grymheterna i religionskrigen, som i så hög grad bidrog till att forma de stater där de nu är medborgare.) Efter 1989 tänker de inte längre på sig själva som enade inför en klar gemensam fiende. Mastnak själv, filosof och idéhistoriker och medlem av den slovenska vetenskapsakademien, har en mycket annorlunda bild av Europa: en bild som omisskännligt är präglad av Balkan. Bland ruinerna av Jugoslavien (och Slovenien är långt ifrån lagt i ruiner) liksom i Israel eller Palestina kastar korstågen fortfarande en mycket lång skugga framför sig. En mera grafisk påminnelse om att de förblir en skugga som Europa inte har råd att vare sig glömma eller ignorera finns knappast. För att berättiga dem till glömska så långt i efterskott skulle en hel del i världen alltjämt behöva ändras: Turkiet kanske bli medlem av EU, Iraks folk få leva i frihet, Israel och Palestina fredligt och tryggt dela Jerusalem, och lejonet lägga sig ner tillsammans med lammet.

JOHN DUNN

Översättning: Karin Olsson

Mänskliga rättigheter förenliga med moralisk pluralism

HUMAN RIGHTS AS POLITICS AND IDOLATRY

Michael Ignatieff

Princeton University Press: Princeton och Oxford, 2001 (187 s.)

MICHAEL IGNATIEFFS BOK *Human Rights as Politics and Idolatry* är tämligen teoretisk, tänkvärd och tunn. Bokens egentliga innehåll omfattar endast knappt 100 sidor och framfördes ursprungligen i föreläsningsform av Ignatieff vid Princetonuniversitetet år 2000. Till det kommer 73 sidor som utgörs av kommentarer till Ignatieffs text av fyra internationellt kända människorättsforskare från olika discipliner, samt ett svar från Ignatieff. Tonen präglas av det lärda, talade samtalet, vilket gör den lättläst, men samtidigt lite luddig och oprecis, och boken har en retorisk touche som är en aning irriterande.

Den är en plädering för en viss, förnuftig, syn på mänskliga rättigheter. Det hindrar inte att Ignatieffs teser kan vara provocerande för somliga. Han hävdar att mänskliga rättigheter är politik. Diskussionen anknyter till det eviga temat huruvida mänskliga rättigheter är universella, det vill säga om det finns en uppsättning mänskliga rättigheter, av västerländskt snitt, som omfattar alla människor i hela världen, eller om varje kultur har sina egna mänskliga rättigheter.

Ignatieff skriver att människorättsaktivister gärna vill utmåla sig som "antipolitiska", i syfte att försvara universella moraliska anspråk mot "politiska" ursäkter för människorättskränkningar. Han menar dock att opartiskhet och neutralitet är omöjliga i ett människorättssammanhang. Människorättsaktivism betyder att ta ställning och att mobilisera opinioner som är tillräckligt starka för att tvinga dem som kränker mänskliga rättigheter att sluta. Som en konsekvens av detta måste en effektiv människorättsaktivism vara partisk och politisk. Men på samma gång är människorättspolitiken begränsad av vissa moraliska allmängiltiga principer (*moral universals*). Den moraliska universalismens roll är inte att flytta aktivisterna från politikens domäner, utan att förmå människorättsaktivisterna att disciplinera sin partiskhet eller sin övertygelse att en sida har rätt, med ett lika stort engagemang för den andra sidans rättigheter. Mänskliga rättigheter skall inte betraktas som den slutgiltiga trumfen i moralisk argumentation. Att vara bärare av rättigheter betyder inte att vara bärare av en helig okränkbarhet, utan att åta sig att leva i ett samhälle där rättighetskonflikter avdöms genom övertalning snarare än våld.

DET GRUNDLÄGGANDE moraliska åtagande som följer av mänskliga rättigheter är enligt Ignatieff deliberationen eller debatten. Minimivillkoret för att överlägga med en annan människa är inte nödvändigtvis respekt, bara negativ tolerans, en vilja att stanna i samma rum, lyssna till påståenden man inte vill höra, i syfte att finna kompromisser som förhindrar att motstridiga krav slutar i irreparabel skada för endera sidan. Detta är vad ett delat engagemang för mänskliga rättigheter betyder, säger Ignatieff.

Apropå mänskliga rättigheter, demokrati och den nödvändiga konstitutionalismen citerar Ignatieff med gillande John Rawls som i *The Law of Peoples* hävdar att liberala demokrater måste acceptera att andra statsskick än deras egna också kan förse medborgarna med tillräcklig procedurell rättvisa och minoritetsskydd. Det är den första läxan för människorättsaktivister från västerländska liberala demokratier.

Den andra läxan är att universalism rätteligen innebär konsekvens. Det är inkonsekvent, säger Ignatieff, att tvinga på andra länder internationella människorättsinstrument om vi (västerländska liberaldemokrater) inte accepterar att underkasta oss dessa instrument för egen del. Som exempel tar Ignatieff att "anglo-kanadensare" inte har någon rätt att anmärka på de baltiska staternas behandling av ryska minoritetsrättigheter, om de inte accepterar att följa OSSE:s riktlinjer i sin egen behandling av den franska minoriteten och ursprungsbefolkningen i Kanada. Likaså skall inte amerikaner anmärka på andra länders människorättssituation om de inte själva är beredda att åtminstone starta en dialog med internationella människorättsorgan på känsliga områden, som till exempel dödsstraffet och förhållandena i amerikanska fängelser, som kan stå i strid med internationella rättighetsnormer. Skyldigheten att åtminstone inleda en dialog är klar, skriver Ignatieff, och skyldigheten att faktiskt leva som man lär är ett minimikrav för en legitim och effektiv människorättspolitik. Särskilt det senare är lätt att skriva under på.

... skyldigheten att faktiskt leva som man lär är ett minimikrav för en legitim och effektiv människorätts-politik.

Natos militära intervention i Kosovo 1999 ställde många principiella frågor om mänskliga rättigheter på sin spets. Ignatieff är milt positiv till militär intervention i situationer med en sönderfallen statsapparat och/eller grova människorättskränkningar, oavsett om situationen i landet utgör ett hot mot den internationella freden eller inte. Han tar inte ställning till om det rådande folkrättsliga förbudet mot internationell våldsanvändning borde modifieras, så att så kallad humanitär intervention – militär intervention för att skydda mänskliga rättigheter – blir tillåten i vissa fall. Han ser en sådan ändring av FN-stadgan som omöjlig i praktiken under alla omständigheter.

VARFÖR BÖR MÄNSKLIGA rättigheter respekteras över huvud taget? Ignatieff tycker inte att mänskliga rättigheter bör grundas i metafysiska påståenden om människans natur, vare sig de är religiöst präglade eller inte. Ignatieff vill försöka uppbåda stöd för mänskliga rättigheter på basis av vad dessa faktiskt gör för människor. Folk kanske inte är överens om varför vi har rättigheter, skriver Ignatieff, men de kan vara överens om att vi behöver dem.

Ignatieff betonar att delad tro på mänskliga rättigheter bör vara förenlig med olika uppfattningar om vad som utgör det goda livet. En universell människorättsregim bör med andra ord vara förenlig med moralisk pluralism. Det borde vara möjligt att ha samma skydd för mänskliga rättigheter i ett brett spektrum av civilisationer, kulturer och religioner som hyser olika uppfattningar om hur ett gott liv bör levas. Detta förutsätter att den universalism som förespråkas är minimalistisk. Mänskliga rättigheter, hävdar han, kan tillvinna sig universellt samtycke endast som en avgjort "tunn" teori om vad som är rätt, som en definition av minimivillkoren för någon form av liv. Mänskliga rättigheter betyder något därför att de hjälper människor hjälpa sig själva. Mänskliga rättigheter skyddar människans handlingsfrihet (*agency*). Med handlingsfrihet menar Ignatieff detsamma som Isaiah Berlin med "negativ frihet".

När individer har handlingsfrihet kan de för sig själva definiera vad de vill leva och dö för. Att betona handlingsfriheten i denna bemärkelse är att stärka (*empower*) individerna, men också att sätta gränser för människorättsanspråken. Att skydda mänsklig handlingsfrihet innebär nödvändigtvis att skydda alla individers rätt att välja det liv de själva vill leva. Den vanliga kritiken av denna sorts individualism är att den tvingar en västerländsk uppfattning om individen på andra kulturer. Ignatieffs uppfattning är den motsatta: att moralisk individualism skyddar kulturell mångfald eftersom en individualistisk position måste respektera de olika sätt på vilka individer väljer att leva sina liv. Enligt detta sätt att tänka är mänskliga rättigheter bara en systematisk agenda för "negativ frihet", en uppsättning verktyg mot förtryck, verktyg som personer måste få använda fritt såsom de anser lämpligt inom den bredare ram av kulturella och religiösa uppfattningar enligt vilka de lever.

MED HJÄLP AV DENNA minimalistiska "tunna" teori om mänskliga rättigheter vill Ignatieff skydda de mänskliga rättigheternas universalitet, som han tycker allvarligt har undergrävts av den islamiska utmaningen, den asiatiska utmaningen och den postmoderna relativistiska utmaningen. Han inser själv att även om hans teori är minimalistisk och tunn är den långt ifrån harmlös. Inte ens Ignatieffs minimala teori är förmodligen minimal nog för att vinna universellt bifall. En riktig politisk förståelse av mänskliga rättigheter måste acceptera att det är en lära för kamp och att dess universalistiska anspråk kommer att mötas med motstånd. Ingen auktoritet vars makt utmanas genom krav på respekt för mänskliga rättigheter kommer sannolikt att gå med på kravens rättmätighet, konstaterar Ignatieff nyktert.

INGER ÖSTERDAHL

Lokala byråkratins intressen bakom Kinas öppnande

INTERNATIONALIZING CHINA
Domestic Interests and Global Linkages
David Zweig
Cornell University Press, 2002 (291 s.)

KINA ÖPPNADES FÖR internationellt utbyte efter 1978. Det som inträffade kan bäst jämföras med en fredlig ekonomisk revolution. Utrikeshandeln gick från försumbara nivåer till mer än en tredjedel av hela ekonomin. För att ta ett annat mått: Antalet studenter som åkte utomlands, framför allt till USA, gick från ett par tusen i slutet av 1970-talet till omkring 25 000 i dag.

Detta kan synas som en ganska normal form för modernisering av ett lågutvecklat samhälle. Men den kinesiska utvecklingen bröt igenom två ovanligt tjocka murar. Dels har Kina en lång historia av slutenhet, dels skedde det i ett samhälle som styrs av ett närmast xenofobiskt kommunistiskt parti. När den kinesiske ledaren Deng Xiaoping deklarerade de två öppningarna i slutet av 1970-talet – från planekonomi mot marknadsekonomi och från Kina mot världen – skakades det kinesiska samhällets politiska byråkratier om.

Den Hongkongbaserade samhällsforskaren David Zweig försöker i *Internationalizing China* beskriva och förklara fenomenet. Han bygger väsentligen på en ganska ingående diskussion av den kinesiska statens nästan oöverskådliga byråkratier. Vad som enligt honom driver processen mot internationalisering är incitamenten för centrala och/eller lokala byråkratiska organ att dra fördel av de nya ekonomiska relationer som utrikeshandeln ger.

Om vi ska kunna följa Zweigs förklaring till att olika nivåer av byråkrati drogs in, är det nödvändigt att erinra sig en allmän erfarenhet av u-länders försök att få till stånd ekonomisk tillväxt. En politik som stödjer sig på internationella lån och bistånd gör det möjligt att behålla den politiska kontrollen centralt. De ekonomiska resultaten har dock visat sig mindre lyckade. Den kinesiska regeringen var i slutet av 1970-talet besluten att stimulera ekonomisk tillväxt. Det kommunistiska partiets legitimitet hade eroderat som en följd av kulturrevolutionen. För att bevara makten krävdes att man allmänt skulle kunna förbättra kinesens levnadsstandard.

Därför accepterade man att bygga upp olika lokala "tillväxtzoner". Städer och regioner gavs privilegiet att operera med fria marknader och utländska investeringar, framför allt via gemensamägda företag. Dessa regioner skapade kring sig system av underleverantörer i städer och mindre samhällen. På detta sätt bredde marknadsrelationer ut sig ganska snabbt. Initiativet flyttade över från politikens Peking till det internationella Shanghai.

Med handelsöppningen blev det snabbt klart att de låga lönerna i Kina var en stor komparativ fördel. Kapital från i första hand Hongkong och Taiwan vällde in i Kina för att dra fördel av löneläget. Kina uppfattades som en stor outnyttjad reserv av arbetskraft. Den nya marknadsekonomi som växte fram i de södra kustprovinserna utvecklades stegvis. I det andra skedet kom stora investeringar från kinesiska grupper i övriga delar av Asien. Detta är en ekonomiskt betydelsefull grupp, omkring 60 miljoner kineser med en sammanlagd "BNP" som grovt motsvarar Spaniens.

Det tredje skedet innebar stora flöden av västeuropeiskt och amerikanskt kapital. Denna period inträffade – ironiskt nog, kan det tyckas – efter massakern på Den himmelska fridens torg 1989. Under 1990-talet flockades företag från väst på den kinesiska marknaden. Det är kanske inte så svårt att förstå intresset – 1,2 miljarder människor öppnar en helt ny dimension i marknadsutvecklingens historia.

De stora löneskillnaderna innebar att de utländska företagen i Kina fick så låga kostnader att de genererade betydande vinster. Detta gav upphov till ett sällsamt spel mellan de lokala myndigheter som övervakade utvecklingen och de exportdrivande företagen. Lokala myndigheter såg möjligheten att "skumma av" överskottsvinster, utan att utländska investerare skulle drivas bort. Korruptionen fick ett fast grepp om delar av hela processen.

UPPENBARLIGEN FÖREFALLER den lokala byråkratin ha stått inför ett intrikat val. Antingen kunde man lokalt utnyttja de större friheterna att

Bländande kapitalism. När Kina öppnade för internationell handel reglerades tillväxten till specifika "tillväxtzoner" där Shanghai blev en av de privilegierade städerna. Foto: John van Hasselt/ Corbis/Scanpix

driva företag eller också sälja etableringsrättigheter till utlänningar. Genom att tilldela den ena gruppen marknadsrättigheter främjas den på bekostnad av den andra, en speciell omständighet i en högreglerad ekonomi. Beslutet blev att öppna brett för utländska investeringar, eftersom detta på lång sikt skulle ge byråkratin större inkomster.

Zweig ser öppnandet av Kina som styrt av den starka lokala byråkratins intresse av att tillägna sig dessa illegala räntor. Genom att begränsa rättigheterna för vilka områden och vilka sektorer som ska öppnas, garanterar man den bästa positionen för att byråkratin ska lyckas. Zweig ser detta som det kommunistiska partiets centrala trosartikel i internationaliseringspolitiken, en strävan efter vad han kallar "politisk merkantilism". En annan reflektion tränger sig på. Den omfördelning som politiken åstadkommer (genom att undertrycka marknaden) innebär att byråkratin delvis lägger beslag på vad som annars skulle ha dykt upp som inkomstökningar för de kineser som anställdes i de utländska företagen.

Det förefaller dock som om fördelarna för alla deltagare i den kinesiska internationaliseringen blev så stora att det bildades koalitioner mellan lokala byråkratier och befolkningen för att påskynda processen. Särskilt under senare delen av 1980-talet uppstod vad Zweig kallar en "zone fever". Många städer ansökte om att få öppna frimarknadszoner, och universitet om att få öppna teknikparker eller "hi-tech development zones". En rörelse underifrån, ett slags bred revolt för kapitalismen, gjorde att utvecklingen delvis gled den centrala ledningen i Peking ur händerna. Den centrala politiken omformulerades från att leda och kontrollera till att stödja och övervaka.

Universiteten fick en särskild roll. Ett väsentligt argument för att öppna Kina var att man tekniskt och vetenskapligt hade halkat efter. Efterhand skapade universiteten ett självstyre som innebar omfattande utbytesprogram med västuniversitet. I första hand gällde detta USA; universiteten visade stor fantasi i att kringgå de olika förbud som fanns för amerikanskt utbyte. Problemet var naturligtvis risken i en "brain-drain". Studenter lämnade Kina för gott eller åtminstone för lång tid. De kunde till och med under långa perioder "flyta" mellan Kina och USA och ge de avgörande bidragen vid de amerikanska universiteten.

Det är dock en slående illustration av processens djupa legitimitet att en väsentlig kritik mot dess skillnader i regionala inkomster fick en speciell form. Nordvästra Kina halkade rejält efter sydöstra. Effekten blev att politiker från norra Kina krävde en större tilldelning av zoner och marknadsrättigheter. Det intressanta är vad man faktiskt *inte* krävde: en specialbeskattning av södra Kina och statliga regionalstöd till norr.

Det övergripande problemet i denna process är hur systemets långsiktiga jämvikt ser ut. Det kan naturligtvis vara så att den politiska merkantilismen är slutpunkten. Detta förutsätter att den lokala byråkratin är systemets centrala aktörer. Dess ofrånkomliga pendang är en växande mängd detaljregleringar, godtyckliga öppningar och stängningar av lokala marknader och en dominant korruption. Det är ett särintresse och det är mycket svårt att se hur det skulle kunna omvandlas till ett allmänintresse.

ALTERNATIVET ÄR ATT utvecklingen går från den högreglerade, lokala marknaden i riktning mot en lågreglerad, nationell marknad. Detta nationella alternativ innebär en internationell anknytning. Kina förblir öppet mot världen, men initiativet går tillbaka till centralregeringen, som helt enkelt agerar som en central minimal stat med ett begränsat regelverk. Det har formulerats förhoppningar om att Kinas inträde i WTO ska förstärka denna tendens. Men diskussionen om var den långsiktiga jämvikten ska ligga finns i Kina. Den lokala byråkratin skulle kunna förknippas med en "konfuciansk reaktion" sedan mitten av 1990-talet mot WTO-planerna. Denna reaktion är nationalistisk i den meningen att den i första hand tycks förespråka en mycket långsam internationalisering av Kina. Det är lätt att föreställa sig att den vill frysa status quo från början av 1990-talet.

Diskussionen är långtifrån avgjord. Även om Kina för tillfället går mot ett slags folklig kapitalism med alla dess nya friheter och öppenhet, finns det falluckor hela tiden. David Zweigs bok påminner vid en eftertänksam läsning om detta. Den är kanske inte riktigt energisk i de teoretiska avsnitten och vissa läsare saknar kanske historiska överblickar på några punkter, men den är ändå ett värdefullt inlägg.

KURT WICKMAN

Till det autonoma konstverkets försvar

BRIEFWECHSEL 1943–1955
Theodor W. Adorno och Thomas Mann
Suhrkamp, 2002 (179 s.)

ZU EINER THEORIE DER MUSIKALISCHEN REPRODUKTION
Theodor W. Adorno
Suhrkamp, 2001 (400 s.)

INTE ENS TIO HÄSTAR skulle kunna släpa honom tillbaka till Tyskland, hävdar Thomas Mann i ett brev till vännen Theodor W. Adorno, skrivet i USA år 1950. Tyskland hade ju inte velat ha honom kvar. Startpunkten för skilsmässan hade haft musikaliska förtecken: ett kritiskt tal Mann höll om Wagner 1933 hade fått både musiker och intellektuella i München att publicera ett upprop i vilket man förklarade honom vara otysk. Regimkritiker i egentlig mening blev inte Thomas Mann förrän han lämnat Tyskland, men i USA var han en av de ledande antihitlerska rösterna. "Tyskland är där jag är", ansåg Mann och det kunde brutalisera hans syn på sina landsmän: i en dagboksanteckning skrev han att det kanske behövde dödas en miljon tyskar när kriget var slut för att nazismen skulle vara utrensad.

I samma brev till Adorno tar han upp den så kallade Schumanplanen, som skulle leda till stål- och kolunionen mellan Frankrike och Tyskland och därmed i förlängningen till EU, och som slutpunkt såg han bara ett tyskt Europa under amerikanskt protektorat. Han var övertygad om att Tyskland snart skulle glida ur USA:s grepp, och så skulle det tredje världskriget komma. Nej, någon siare var inte Thomas Mann, och snart åkte han tillbaka till sitt gamla hemland för att ta emot hyllningarna som landets främste författare.

Han och Adorno hade levt i varandras närhet i Kalifornien under kriget. När Thomas Mann under arbetet med storverket *Doktor Faustus* (sedermera utgivet 1947) behövt en hjälpande hand med alla musikpassager hade han funnit Adorno. Ingen kunde vara bättre lämpad: Adorno var inte bara den musikaliska modernismens främste teoretiker, utan därtill en filosof, sociolog och litteraturkritiker som hade förmågan att binda samman alla sina fält med en lika snårig som magisk språkkonst. Mycket tyskt, med andra ord. "Hur skulle Ni göra", frågar Thomas Mann sin rådgivare i sökandet efter musikaliska idéer, "om Ni vore i pakt med djävulen?" Och eftersom Adorno utöver allt annat också var en habil tonsättare satte han sig ner för att i ord ge kompositionsförslag till ett överväldigande stycke imaginär musik, ett par sidors beskrivning av ett oratorium som kallas "Doktor Faustus veklagan". Fraserna återkommer sedan nästan ordagrant i Manns bok.

Mycket av detta är känt, faktiskt redan genom den "roman om en roman" som Mann författade om *Doktor Faustus* tillkomst. När nu den kompletta brevväxlingen mellan dem båda kommit är det därför ingen sensation men likafullt en stor

litterär händelse. Fyrtiotvå brev finns kvar plus den kondoleans Adorno skickade vid Thomas Manns död.

Romanen är ju ett infernaliskt rekviem över den tyska kulturen, som låtit den gamla innerligheten förvandlas till ett samtida barbari. Att huvudpersonen Adrian Leverkühn är tonsättare beror på Manns åsikt att musiken var tyskarnas konst – med all rätt om man tänker på vilken central ställning den tysk-österrikiska musiken fortfarande har i konserthusen. Men medan Mann sätter punkt där, utan att kunna se en framtid, strävar Adorno vidare. Entusiastiskt skriver filosofen om hur en ny generation elever vid universiteten tagit över, unga människor som ingenting har att skaffa med övervintrande nazister och de antisemiter som på en natt glömt bort var sympatierna nyss legat. Att Bayreuth öppnas och att Heideggers föreläsningförbud upphävs är för Adorno visserligen dystra tecken på att mycket stannat vid det gamla. Men optimismen, något högst ovanligt hos 1900-talets mest stringenta pessimist, finns likafullt där.

Vännerna skickar varandra sina böcker och skriver noggranna kommentarer. Adornos litterära kritikerådra kommer fram i resonemangen kring *Svindlaren Felix Krulls bekännelser* som han hjälper Mann på traven med att skriva. Mann å sin sida är en av ytterst få skribenter som tillåts komma med kritik utan att Adorno blir utom sig av irritation. Det gäller i synnerhet kommentarerna till Adornos bok om Wagner, *Versuch über Wagner*, där Thomas Mann avslutar med att ställa frågan om det inte finns för få människor kvar som skulle kunna fullfölja den borgerliga epokens grunderfarenheter. Förstår någon fortfarande Wagner? Återigen förvånar Adorno. Han hänvisar till att många redan klagat på ett liknande sätt – Goethe, Baudelaire, Nietzsche och Kraus – men ännu har bandet inte brustit. Hotet om ett fall tillbaka i barbariet är överdrivet.

ÅR 1950 FANNS ALLTSÅ ännu en mycket stark tro på kontinuitet hos Adorno. Trots sin vänsterintellektualism har han en tilltro till den borgerliga konstens viktigaste föreställning – den om det autonoma konstverket. Konsten för dess egen skull, *l'art pour l'art*, var för honom aldrig ett uttryck för borgerlig dekadens, utan tvärtom grundförutsättningen för konstens kritiska potential. Just detta hade fått honom att på 1930-talet ifrågasätta vad som blivit en av nyckeltexterna inom kulturstudier och populärkultursteori, Walter Benjamins *Konstverket i reproduktionsåldern*. Benjamin tror på frigörande egenskaper hos populärkulturen och exemplifierar med distansen hos biopubliken som låter sig förströs av en Chaplinfilm. Vad Adorno däremot hör i publikens skratt är borgerlig sadism, och mot underhållningen ställer han den autonoma konsten vars starkaste företrädare för tillfället är poeterna Paul Valéry och Rudolf Borchardt. Hos ingen av dessa finns en tillstymmelse till vänstersympatier, raka motsatsen egentligen.

I den trettio band långa serie med Adornos efterlämnade skrifter som Suhrkamps förlag planerat att ge ut, har det sjätte kommit relativt nyligen. Det är något så specifikt som en teori om musikalisk tolkning, eller reproduktion, som Adorno väljer att kalla det: *Zu einer Theorie der musikalischen Reproduktion*. I likhet med boken om Beethoven (*Beethoven. Philosophie der Musik*) var tolkningsteorin något som sysselsatte Adorno genom decennier, men som aldrig kom att fullbordas. Redan på 1920-talet började han att tillsammans med violinisten Rudolf Kolisch planera för boken, och 1959 kom de sista anteckningarna till vad som stannade vid ett i tryckt form sjuttio sidor långt utkast till de inledande partierna.

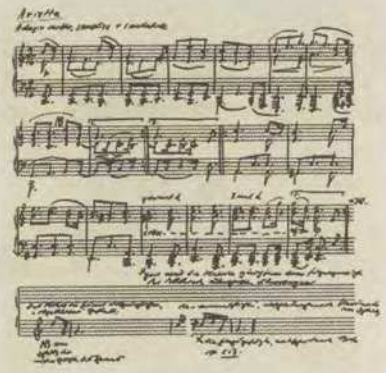

Adornos notskiss av Beethovens pianosonat op. 111.

När den fyrahundrasidiga samlingen med anteckningar och utkast nu ges ut sker det i ett ögonblick då musikvetenskapen börjat röra sig i samma riktning. Eftersom cd-utgivningen gjort att i princip alla 1900-talets tolkningstraditioner blivit lättåtkomliga är det ett givet område för vetenskaplig prövning och systematisering. Adorno ställer de grundläggande frågorna: Hur ska notbilden förstås i relation till tryckt text? Vilken status har noterna i förhållande till den klingande tolkningen? Hur ska ett verk framföras tvåhundra år efter dess tillkomst? Han omformulerar dem, skriver in dem i historiefilosofiska sammanhang och besvarar dem åtminstone delvis. På så vis är det ett unikt material som borde intressera alla som sysslar med tolkning av musik, det vill säga musiker. Men textsamlingen har en större räckvidd än så.

Till skillnad från Adornos *Ästhetische Theorie*, som är en svanesång över konstverket och konstbegreppet, leder hans bok om den musikaliska tolkningen vidare. Eftersom verket är ett spelrum för historiska och sociala krafter upphör det aldrig att förändras. Det är inte endast så att verk ur det förgångna förändras av det som skett inom konstarten efter tillkomsten av verken, så att Bachs musik förstås på ett annat sätt efter Beethoven, utan de säger också något om samtiden och framtiden. I musiken hörs samhällets rörelser.

Om Adorno på 1930-talet ville spinna vidare på en kulturkonservativt färgad estetik genom att ge den en materialistisk fortsättning, är det i dag möjligt att se honom som en förmedlare och svara för en omtolkning. Adorno inleder sina anteckningar med att kalla den sanna tolkningen en röntgenbild av verket: "Dess uppgift är att åskådliggöra alla relationer, moment i sammanhanget och kontraster hos den konstruktion som ligger förborgad under den sinnliga klangen". Vad tolkningen gör är att dechiffrera konstverkets sociala och historiska sanningshalt, som uppstår mellan autonomt verk och omgivande verklighet. Verket skiljer sig från samhället, men uppstår ur det och samtidigt pekar det utöver sitt sammanhang. Konstverket är en plats utifrån vilken det är möjligt att överskrida ideologiska mönster och marknadsvärden. Nej, bandet har inte brustit, men det gäller att inte tappa greppet om det.

ERIK WALLRUP

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

WILHELM AGRELL: Docent i freds- och konfliktforskning. Han är verksam vid Forskningspolitiska institutet i Lund.

ANDREW BRENNAN: Professor i filosofi vid University of Western Australia. Han har bland annat publicerat *Philosophical Dialogues: Arne Næss and the Progress of Ecophilosophy* (1999).

ANN-SOFIE DAHL: Docent i statsvetenskap och vice ordförande i Svenska Atlantkommittén.

JOHN DUNN: Professor i statsvetenskap vid Kings College, Cambridge. Han utkommer inom kort med *Locke. A very short introduction* (Oxford University Press).

ANDERS FORSBERG: Frilansskribent och före detta chefredaktör för den svenska versionen av *Le Monde diplomatique*.

NICHOLAS FRASER: Journalist och programledare vid BBC. Medverkar regelbundet i *Prospect*, *The Guardian*, *The Independent* och *The Telegraph*.

BJÖRN LINNELL: Journalist och kritiker.

LARS MAGNUSSON: Professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet. Han är redaktör för *Europe – one labour market?* (2001).

NATHAN SHACHAR: Reporter och kulturskribent med Ibero-Amerika som specialområde. Hans senast utgivna bok är *Till jaguarernas land* (2001).

FREDRIK SVENAEUS: Lektor i filosofi vid Södertörns högskola. Han disputerade 1999 på studien *The Hermeneutics of Medicine and the Phenomenology of Health*.

PATRIK SVENSSON: Fil dr i engelska och föreståndare för HUMlab vid Umeå universitet.

STAFFAN ULFSTRAND: Professor emeritus i ekologisk zoologi vid Uppsala universitet.

GUNNAR WETTERBERG: Samhällspolitisk chef på Saco. Hans senaste bok är *Kanslern. Axel Oxenstierna i sin tid* (2002).

KURT WICKMAN: Lektor i nationalekonomi vid högskolan i Gävle. Han har undervisat vid National University of Singapore.

NINA WITOSZEK: Författare och professor i kulturhistoria vid Oslo universitet.

INGER ÖSTERDAHL: Professor i folkrätt vid Uppsala universitet. Hon har senast utgivit *Implementing Human Rights in Africa* (2002).

SK (65) 0312C 005 102
LOKA
KUNGLIGA BIBLIOTEKET
FÖRVÄRVSENHETEN/TLKB
BOX 5039
102 41 STOCKHOLM

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 10 DECEMBER 2002

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig AXESS

Helår 9 nr kostar 200 kr.
Beställ din prenumeration:
Webb: www.axess.se
E-post: prenumeration@axess.se
Telefon: 031-743 99 05
eller fyll i talongen nedan

Som prenumerant på Finans Vision får du AXESS.

☐ **Ja tack,** jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr . . .
Helår 9 nr för 200 kr

Namn .....

Adress .....

Postadress .....

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

Tidskriften AXESS

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM

KUNGL. BIBL.
2002-11-22
STOCKHOLM